

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 18 (16966)

2005 чылдың
ФЕВРАЛЬ 19,
суббота

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00
Садар өртээ — 4 рубль.

Чазак Отчедун чугаалажып турар

ЭКИ ҮНЕЛЕЛ АЛДЫНГАН

2004 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдөзүнүн дугайында Тыва Республиканың Чазаның Отчедун бо чылдың февраль эгезинде хөй санныг үнген республиканың «Шын» болгаш

Тыва Республиканың Чазак кежигүннери, ведомстволарның удуртукчулары боттарының харыылап турар адырларының 2004 чылда кылган ажилдарының отчеттарын республика солуннарында парлаарын уламчылап турар. Чурттакчы бүрүзүнге республиканың сайыттарының болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарының албан-дужаалдыг кижилеринин отчеттуг үеде кылып чоруткан ажилын ханы билип алырынга база оларның ажил-чорудулгазынга үнелелди бээринге ол таарымчалыг болган.

2004 чылда Тыва Республиканың Чазаның Отчедун республиканың кожууннарының, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларының чурттакчы чонунга таныштырып тайылбырлаары-биле Чазак кежигүннеринден, ведомстволарның удуртукчуларындан тургустунган Чазактың ажилчин бөлүктөрүнүн кежигүннери бо хуннерде ажилдап турар, чамдык кожууннарда бо хемчег доозулган. Олар чон-биле ужура-жылгаларны эрттирип тургаш, чүгле Чазак Отчедун таныштырары-биле кызыгаарлаттын-

«Тувинская правда» солуннарынга парлаан соонда Тываның чурттакчы чону Чазак кандыг ажилдарны кылганы-биле долузу-биле танышкан.

майн, кижилер-биле хуннун чугула айтырыгларынга хамаарышкан ажык чугааны чорудуп, оларның шүгүмчүлелдерин дыңнап, ажыктыг саналдарын, сүмелерин ап турар.

Редакцияга келген баштайгы медээлер езугаар алырга, Чазак Отчеду-биле танышкан чурттакчы чон Чазактың ажил-чорудулгазын бир эп-сеткилдиг чүлдүгүнүп деткээн, 2004 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдөзү элээн бурунгаарлаанынга, чоннун амыдыралының деңгели экижил оларынга эки үнелелди берген болуп турар.

Кажан? Кага? Чүү? Сонуургаптаалыңар

Студентилер байыр чедирген

Эки!
Интернетке бир дугаар тыва солунну үндүргениңер дээш Москваның студентилеринин өмүнээзинден улуу-биле четтиргенивисти илередир-дир мен! Дыкала эки чүүл кылып тур силер!!!

Александр ПАПЫН. Эрмитажта кадын

Хааннар шынаазында «Аржаан-2» базырыктан тывылган хаан, кадынның идик-хевинин македин катап тургузарының талазы-биле ажилдарны Санкт-Петербург хоорайда Күрүне эрмитажы чорудуп турар.

Бистиң эрага чедир 7 вектин ортан үезинде чурттап чораан хаанның идик-хеви, дериг-херекселин эрмитажта эрткен чылдың март айда делгээн. Ол делгелге Тывага база келгеш, барган. Кадын кижинин хевин 4 чыл дургузунда катап тургусканының түңгелинде, бо хуннерде эрмитажта кадынның байырлал-

дарда кедер хевин делгээн.

Хостуг хүреш

Бистиң республикада спорттуң хостуг хүреш хевиринге сонургалдыг оолдар, кыстар чылдан чылче немежилп турар.

Россия, Сибирь девискээри, харын-даа делегей чергелиг маргылдааларга Тывадан киришкен спортчулар шаңналдыг черлерге албан кирери чаңчылчаан деп болур.

Эрткен неделяда Новосибирск хоорайга Сибирь девискээринин бирги чери дээш элээдилер аразынга хостуг хүреш маргылдаазы эрткен. Аңаа 54 килограмм деңзиге спортчу дээди мергежил школазының өөреникчизи Эрес Оюн бирги черни (тренери А.Т.-М.Оюн) элээн. Начын Монгуш биле Хаяа Түлүш (тренерлери А.А. Чадамба, Т.С. Самдан) 85 килограмм деңзиге үшкү черлерни чаалап алган. Бо дыштаныр хуннерде Абакан хоорайда Сергей Карамчаковтун чырык адынга тураскааткан Россия чергелиг турнирде 29 оол киржип турар.

Бистиң корр.

Удуртукчу, ооң бүдүрүлгези

«2004 ЧЫЛДЫН МЕНЕДЖЕРИ»

Эрте-бурунгу тыва өгбелеривис бот-боттарынга суй белек сунчуп хундүлөжир чораан. Эки эрге оттук-бижек, уран кыска ине-чүскүк бээр чораан. Ынчангаш тыва эдилелдер ус-тывыш уран чүлдүн эң бедик деңгелинге үнелелди чораан. Тыва эт-херексел бүрүзү тыва амыдыралдың каасталгазы чораан дизимзе, чазыг чок.

Өгбелеринин ус-тывыш ажилын катап эгидер, сайзырадыр сорулгалыг «Суй-Белек» күрүнениң каттышкан шенелде бүдүрүлгези Кызыл хоорайда буураашкына таварышкаш, барык дүжүп калган турган. 2001 чылда катап тургустунуп, «Суй-Белек» деп аттыг апарган. Кызыл хоорайның № 23 сонгулда округундан ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазынче депутат кылдыр сонгуткан Мерген Балыкаевич Дагба бүдүрүлгени бут кырынга тургузар дээш болдунар-ла аргаларны ажылгап, чогаадыкчы езу-биле ажылдап эгелээн. Кыска үеде «Суй-Белек» республиканың эң эки бүдүрүлгелеринин бирээзи апарган. Ону мындыг барымдаалар-биле көргүзүп болур. Бо хуннерде бүдүрүлгези Кызыл хоорайда тыва национал хеп даараар дааранылга цехтиг, Бай-Тайга кожууннун Тээли суурда ыяштан тыва эдилелдер чазар, Кызыл-Даг суурда чонар-даштан хевирлер чонар салбырларлыг. Тээлиде чазанылга салбырын А.Ч. Салчак, Кызыл-Даг даш чонар салбырын Владимир Саая удуртуп турар. Кайызы-даа — тергин дээн уран-шевер мастерлер.

Бо чылын Мерген Балыкаевич Улуг-Хемниң Кызыл хоорайның оң

чарыында №1 эдип-чазаар күш-ажыл колониязында кежээки школага ус-шеверлер салбырын ажыдар деп турар. Ук херексел ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаты М.Б. Дагба чазыг кылгаш, хоругдал адаанда кеземче херээ эрттирип турар аныктарга, бичии-даа болза, деткимче болзун дээш оларның ус-тывышчы мергежил чедип алырынга дуза чедирер сорулганы салган. Ол уран-шевер салбырга мергежил чедип алган оолдарны херектен хосталып үнүп кээрге, ажылга-даа хүлээп алырынга белең, бир эвес ескээр-даа ажылдаар болза, чедип алган мергежил оларның амыдыралына дузалаары чугаажок. Ук

ажылды №1 эдип-чазаар күш-ажыл колониязының даргазы Иргит Биче-оолович Ховалыг аажок деткип турар дээрзин Мерген Балыкаевич өөрүп чугаалап орду.

Оон ыңай «Суй-Белек» бүдүрүлгезинде алгыга тыва амыдырал дугайында сюжет, эскизтер чуруур салбыр база ажыттырган. Ында Моолдун Кандан хүрээзинге Чөөн чүк аянының чурулга салбырын дооскан аныяк чурукчу Чимит Сайын ажылдап турар. Тыва хөгжүм херексели кылыр салбырны Танаа-Херел Владимир-ович Ойдууаа удуртуп турар.

Чыл келген тудум-на, Мерген Балыкаевич бүдүрүлгезин улам чаартып, калбартып турар. Ол бүдүрүлгениң бодунда сувенирлер, тыва национал хеп, үүрмек барааннар, аш-чем садар садыгларлыг. Бүдүрүлгениң кол угланышкыны — эрте-бурунгу өгбелеринин уран дааранылга, ус-тывыш, дарганнаар, узаныр арга-мергежилдерин катап эгидери, сайзырадыры. Ынчангаш «Суй-Белектиң» даараныкчылары, чазаныкчылары, Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи, архив-биле холбаалыг ажылдап, этнограф эртемденнеринин тыва ус-тывыш, уран дааранылга дугайында ажилдарын ажылгап турарлар.

(Уланчызы 12-ги арында).

Часкы тарылга

БЕЛЕТКЕЛ АЖЫЛДАРЫ ЭГЕЛЭЭН

ТР-ниң Көдээ ажил-агый, аш-чем яамызының чер ажил-агыйы болгаш механизация эргелели эрткен чылдың ажил-агыйын түңнээш, келир часка белеткел ажилдарын чорудуп эгелээн.

Чер ажил-агыйы болгаш механизация эргелелинин санап турары-биле алырга, республиканың аш-чемниң айыыл чок чоруун хандыраарына аш-чемге хереглээр тарааның бүдүрүлгезин 50 муң тонна, мал чеминге хереглээр тарааны 57 муң тонна чедирери чугула. Чылда тараа культураларының бүдүрүлгези үрезин-биле каттай 130 тонна чедер ужурулуг. ТР-ниң Чазаның баш бурунгаар планнаашкынарның көргүзүлгелерин езугаар республиканың чер ажилдакчыларының мурнунга 2005 чылда тараа культураларының бүдүрүлгезин 60 муң тонна чедирер сорулга салдырган. Ол эрткен чылдагы дүжүттөн барык 2,4 катап хөй.

Чылдың планын күүседиринге республиканың көдээ ажил-агый үлетпүрүнүн болбаазырадылга бүдүрүлгелеринде бөгүндө бар 4691 тонна тараа культураларының үрезининге база 23,3 муң га тараа шөлдеринге немей 3341 тонна үрезин, ол ышкаш 21,3 муң га тараа шөлдери база эвээш эвес көдээ ажил-агый техниказы херек. Көдээ ажил-агый, аш-чем яамызы чер-черлерде тарылга шөлдеринин байдалдарын барымдаалап, кожуун аайы-биле баш удур планнаашкынын күүсел-

дезинин талазы-биле үлелгени кылган.

Ногаа аймаа болгаш картофельге хамаарыштыр алырга, эрткен чылгы картофельдин дүжүдүн (үрезинге арттырганын санаваска) республиканың чурттакчы чонунун ниити санынга үлей алыр болза, бир кижиге-ле 101,6 килограмм картофель онаажып турар. Ол ортумак хемчээлге барык дүжүп турар. Россияның бо талазы-биле ортумак көргүзүү — 122 килограмм. А ногааны дүжүдүн үлей алырга, чылда бир кижиге 35,8 килограмм ногаа аймаа онаажып турар. Чурттуң ортумак көргүзүү — 89 килограмм. Ногаа аймааның хөй кезинин республикадан дашкаар черлерден эккеп турар. Ылаңгыя борбак согуна, морковь болгаш янзы-бүрү консервалаан ногаа аймаа оларга хамааржыр.

Бо чылын ногааны чүгле дузалал ажил-агыйларынга эвес, коллективтиг ажил-агыйларга калбаа-биле тарыыр. Чылдың планын күүседиринин талазы-биле чер ажил-агыйында бергедээш-киннер болгаш четпестер бар, ону ажып эртер сорулга-биле бо айтырыгларга хамаарыштыр февраль айда Чазак деңгелинге калбак хурал эрттирери көрдүнген. Чойганмаа САТ.

• Үндүрүглер болгаш чылдалар: байдал кандыгыл?

КУРЛАВЫРЛАР БАР БЕ ЫНЧАШ?

2005 чылда республика бюджетиниң чугаалажылгазының үезинде республика бюджетинче болгаш тус чер деңгелдериниң бюджеттеринче үндүрүг чылдаларының айтырыларының талазы-биле маргылдаа өөскүп үнгөн. ТР-ниң Чазаа бо чылын боттуң орулгаларын көвүдөдир сорулганы салган, ынчалзажок Федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республика талазы-биле Эргелели бо айтырыга хамаарыштыр өске турушту ээлеп, Чазактың киригени прогнозтуг көргүзүглерде бо чылда республика бюджетиниң боттуң орулгаларының чылдазын бедидип каан деп медеглээн. А ооң кадында дыка хөй специалистер Эргелелдин туружун Чазактың киригени сан-чурагайларның боттуг эвезинде-даа эвес, а Эргелелдин иштинде ажил-херектерниң байдалында деп санап турарлар. Боттуң орулгаларын көвүдөдиринге курлавырларның барының дугайында чугаа чоруп турда, ол дээрге чаа үндүрүглер дугайында эвес, а чүнүң-даа мурнунда үндүрүг төлекчилери-биле ажилдың шынарын экижидери, бо адырга тодаргай корум-чурумну тудары дээни ол ышкажыл. Маңаа хамаарышкан үзел-бодалдарның бирээзин бөгүн парладывыс.

Федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республика талазы-биле Эргелели республиканың саң-хөө системасының кончуг чугула звенону болур хүлээлгелиг. Ынчалза-даа бөгүн ында херек кырында тургустунган байдалдар Эргелелдин озалааш органче хуула бергенин, ооң тус чер бот-башкарылга органнары-биле харылзааны болгаш информастыг кады ажылдажылганы шуут чидиргенин херечилеп турар. Кожуун-даа, хоорай-даа чагыргаларыңче бюджеттин орулгаларын хевирлээриниң талазы-биле шитпирлер белеткээринге база тус чер бюджеттеринче үндүрүглер болгаш чылдалар киирилдесин көвүдөдири-биле саналдар ажылдап кылышыкынынга эргежок чугула аналитиктиг информацияларны киирбейн турар. Бодунуң үезинде Эргелелдин В.Ш. Оюнга баштаткан удуртулгазы Чазак-биле-даа, кожууннар чагыргалары-биле-даа сумележи дугурушпайн, районнар аразында салбырларны каттыштырарын Россияның Үндүрүглер болгаш чылдалар яамызындан чедип алган. Районнар аразының 6 инспекциязындан 4 инспекцияны тургускан.

Бо эде организацияның үезинде 101 үндүрүг инспектору кызырылдаа таварышкан. Бөгүн кожууннар херек кырында үндүрүг инспекторлары болгаш оларның контролю чокка арткан деп бадтыкаар үндезиннер бар.

Чоруттунуп турар үндүрүг реформагының кол сорулгаларының бирээзи болза үндүрүг ооналдазының негелделерин деңгээри болгаш үндүрүг системанын бөдүүнчүдери болур. Ооң-биле чергелештир үндүрүглерни дужаап удуртуунуң системаны күрүнеге-даа, үндүрүг төлекчинге-даа үндүрүг хоойлужулгазының чарыгдалдарның деңгелин чавызадырын хандырар ужурулуг. А бистиң республика-выстың девискээринде ук реформа харын-даа сыр дедир үрөтүнелди берип турар – чүнүң-даа мурнунда шимчeves өнчүнүң болгаш транспорт хөлгелериниң ээлери болуп турар хууда кижилерниң учедун кончуг багай организастанындан республиканың үндүрүг төлекчилери таарымча чок байдалдарга таварышканнар. Кызыл хоорайның болгаш кожууннарның хамаатыларындан кирип турар хөй санныг хомудал-

дар ону херечилеп турар. Дыка хөй төлекчилер бир кожуундан өске кожуунда турар кол инспекцияже баар ужурга таварып турарлар. Чаңгыс ол-ла төлекчи эт-хөрөңги талазы-биле 2-3 черлерни кезиир таварылгалар ховар эвес, төлевири бир черге өй-шаанда төлээн-даа таварылгада өске черден ооң адресинге сагындырыгны чорудуп, үндүрүг төлөвээни дээш хөөлөп турар.

Сөөлгү 2 чылдың дургузунда Федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республика талазы-биле Эргелели үндүрүглер болгаш чылдалар чылдазының деңгелин бедидер негелделериниң бирээзи болур үндүрүг дужаап удуртуушкунун экижидип шыдаваан.

Судтарда ак сеткилдиг эвес үндүрүг төлекчилериниң херектерин сайгарбайн турар. Эңмежок хөй акша-хөрөңгилер амгы үеде үндүрүг ооналдазынга таварышпайн турар. Мындыг чижекти маңаа кирип болур. Тудуг ажилдарының эгелээни-биле үндүрүглер киирилдесиниң сезонуг өзүлдеси турар болгу дег, канчаарга-даа тудуг комплекзинче эвээш эвес хөрөңгилерни чорудуп турар болгай. Ынчалзажок ындыг чүүл болбайн турар.

Үндүрүг эргелелиниң хоойлудурум камгалаар органнар-биле кады ажил-чорудулгазы кошкан. Үндүрүг оонаар баазаны калбартырының перспективазы экономиканың хөлгеленчек адырын сойгалап илередириниң талазы-биле ажилдан кончуг хамааржыр, ындыг ажил-херекти Федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республика талазы-биле Эргелели ИХЯ-биле кады организаптап шыда-вайн турар.

Үндүрүглер чылдазының талазы-биле ажилдың амгы байдалының болгаш бар чидиг айтырыгларның боттуг хемчээлдериниң дугайында дараазында чүүлдерден база көрүп болур. Бирээде, чурттакчы чоннуң албан езузунуң болгаш боттуг орулга-

ларының аразында улуг ылгал бар. Декларацияда айтып киирген болгаш херек кырында орулгаларның аразында улуг ылгалдың дугайында чамдык хамаатыларның херегелдериниң хемчээлинден-даа көрүп болур, олар бир талазында, үндүрүглерни кончуг эвээш хемчээлдиг азы шуут төлөвейн турарлар, өске талазында – улуг хемчээлге валютаны, шимчeves өнчүнү, аар өртектиг автомобильдерни, каас-коя эдилелдерни садып ап турарлар.

Кижилерни ажилга чажырып хүлээп алырының деңгели база улуг. Бүдүрүлгелерде, а олышкаш юридиктиг тала тургуспайн турар сайгарлыкчыларда ажилдап турар хөй санныг кижилер болур-чогууру-биле бүрүткел эртпээни чажыт эвес-ле болгай. Эвээш эвес хууда кижилер боттарының сайгарлыкчы ажил-чорудулгазын үндүрүг органнарынга бүрүткөп-пейн боттандырып турар.

Банкыдан дашкаар саарылгада турар туду акшаның хемчээли база өскөн. Шалың акшазын төлөп тура, дорт орулгандан кирген туду акша-биле санажыр практика калбарган. Бир эвес чогуур контролга алган чүве болза, өрөшире безин турбас үндүрүг хевирлериниң талазы-биле чедир төлөвээ өрелерниң көргүзүглерни шапкыны-биле өзүп олураар. Чижээлээрге, онааган орулгага чаңгыс аай үндүрүг талазы-биле.

Үндүрүг контролюнүң кошкаанының түннелинде дыка хөй үндүрүг төлекчилериниң, юридиктиг-даа талаларның, хууда-даа кижилериниң – сайгарлыкчыларның үндүрүг инспекцияларынче бухгалтер отчедун болгаш декларацияларны киирер хүлээлгелерин ажыы-биле тоовастаанынга элдепсинген херээ ба бе.

Байдалдың шыңгыраанын мындыг сан-чурагайлардан база көрүп болур. Бир эвес бюджет организацияларын кичээнге албай санаар чүве болза, юридиктиг талаларның учетта туруп арткан санындан чүгле 34 орга-

низация отчеттарын берип турар. Бир эвес бо чылдың январь 1-де учетка 3527 юридиктиг талатурган болза, оларның чүгле 1909-у отчеттап турар. Бүрүткеткен юридиктиг талаларның ниити санында бюджет организациялары 31 хуу болуп турар. Боттарының тускайлаң болганы-биле оларның барык чүс хуузу отчедун берип турар чүве болза, организацияларның отчет бээриниң ниити көргүзүү бистин республикада 54 хуу. Амы-хууда сайгарлыкчыларның ортузунда байдал оон дээрдевес. 12912 амы-хууда сайгарлыкчыларның чүгле 5426-зы азы 42 хуузу отчедун берип турар. Чурттакчы чон-биле санажылганы чорудуп тура, контроль-касса техниказының албан ажылгалын контрольдоо ажил амдыгаа дээр кошкоч, ылаңгыя Кызыл хоорайда. Бо айтырыгда экижишкунер чок, оон туржук хамаарышкан хыналдаларның саны безин эвээжээн. Бир эвес Кызыл хоорай талазы-биле инспекция 2003 чылда 842 хыналданы чоруткан болза, 2004 чылда – 738. Ниити республика талазы-биле алырга, ук көргүзүг тус-тузунда 2134 болгаш 1963 болган – 171 хыналдага эвээш.

Кайы-даа үеде арага продукциязының саарылдазы бюджетче эвээш эвес орулганы киирип келген. Ындыг-даа болза бистин республикада арага продукциязының саарылдазының элээн улуг кезээ чажыт саарылда болуп артыпшаан. Чер-черлерде үндүрүг контролюнүң чогундан арага продукциязының садыглашының барык чөпшээрел чокка боттандырып, садыглашкын чурумун хажыдып турар, саарылгада маркалаваан арага продукциязы азы кожа регионнарның демдектери-биле маркалаттырган продукция бар болуп турар. А ол дээрге тус чер бюджеттеринче бо продукциядан чылдалар төлеттинмейн турар дээни-дир.

С.ДОНГАК.

Айтырыг — харыы

ХЫНАЛДАНЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

Эрткен чылын республиканың парламентизинге акша-хөрөңгилер ажылгалының хыналдазын чорутканының дугайында дыңнадыгны чокта чаа солуннарга парлаан турду. Ооң түңнелдери кандыг болган ирги?

С. Куулар.

Ийе, хыналданы чорутканы-лашын, ынчалза-даа парламентини эвес, а Хоойлужудулга палатазын, эрткен чылдың акша-хөрөңгилерин эвес, а 2003 чылдың хынаан турган. Биске билдингени-биле алырга, Хоойлужудулга палатазының удуртулгазы оон бетинде ук планныг хыналданы чорударын ревизорларга каш удаа ойталаан турган, чүгле РФ-тиң Саң-хөө бюджет хайгааралының федералдыг албанының холгаарлаашкынының түннелинде ындыг хыналданы эрттирер аргалыг болган.

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының 2003 чылда саң-хөө-ажыл-агый ажыл-чорудулгазының документалдыг хыналдазын РФ-тиң Саң-хөө бюджет хайгааралының федералдыг албанының Тыва Республикада девискээр эргелелиниң специалистери 2004 чылдың октябрь 26-дан декабрь 14-ке чедир чоруткан. Хоойлужудулга палатазынга республика бюджетиниң 726744 рубль түңнүг акша-хөрөңгилерин сорулгага эвес

ажылгаанын чоруттунган хыналда илереткен.

Бюджет акша-хөрөңгилериниң сорулгага эвес ажылгалын Хоойлужудулга палатазының албандужаалдыг кижилери болдурган болган. Чижек кылдыр алырга, экономиктиг классификацияларның «Күрүне албан-хаакчыларының күш-ажыл төлевири» (224495 рубль), «Чурттакчы чонга өске-даа трансферттер» (94402 рубль), «Командиртервалар болгаш албанның аргыжылгалары» (119523 рубль) кодтарның акша-хөрөңгилериниң күсели-биле хуу сайгарлыкчылардан сотовый харылзаа дериг-херекселдерин (115268 рубль), артык кезектерни (132230 рубль), белектерни, шаңналдарны болгаш суй белектерни, албан езузунуң делегацияларын ашкарып-чемгереринге аш-чем садып ап, чамдык депутаттарның Кызылга чурттаанын (106958 рубль) төлөп тура база өске-даа чүүлдерге бюджет акша-хөрөңгилериниң сорулгага эвес ажылгалын болдурган. Кол хөрөңгилерни садып алырынга база өске органи-

зацияларга бараан-материалдар садарынга 36178 рубль түңнүг республика бюджетиниң акша-хөрөңгилерин сорулгага эвес ажыл-лаваанының фактылары илерезэн.

Ниитизи-биле ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының 2003 чылда саң-хөө-ажыл-агый ажыл-чорудулгазының хыналдазы **2 миллион 477 муң 791 рубль ниити түңнүг** саң-хөө хажыдышкыннарын тодараткан, ооң иштинде:

— республика бюджетиниң акша-хөрөңгилерин **сорулгага ажыллавааны** – 726744 рубль, ооң иштинде 5950 рубль түңнүг телевизор дудаан;

— бюджет акша-хөрөңгилерин **дүрүмге дүүшпес чарыг-даашкыннары** 853679 рубль, ооң иштинде: палатаның ажилдакчыларынга дыштаныр болгаш байырлал хүннери дээш шалың акшазын ийи дакыр хемчээлге үндезин чокка төлээни – 327425 рубль; бюджеттен дашкаар фондуларже үндезин чокка шилчидилгелер – 117218 рубль; улус хүлээп алыр черде секретарьларга 36 шактыг ажилчын неделядан ажыр ажылы дээш үндезин чокка немелде төлевир – 15463 рубль; күрүне хергелдеринге чагыглар киирилдезинге конкурстарны эрттиреринге барааннар садып алганы – 379893 рубль, делегациялар кижигүнне-

ринге суй белектер, тураскаал белектер садарының чарыгдалдар норма-чижээн ажырганы — 13680 рубль;

транспорт хөлгелерин садып-саарып турда республика бюджетиниң орулгазынче **чедир кирбээн хөрөңгилер** - 48000 рубль; бюджет хүлээлгелериниң лимиттериниң кырындан ажыр ажыл-лаан акша-хөрөңги хүлээлгелери болган **өске-даа саң-хөө хажыдышкыннары** – 849368 рубль.

Хыналданың 2004 чылдың декабрь 14-теги актызын Хоойлужудулга палатазының албандужаалдыг кижилери чөрүшкөктерлиг ат салган.

Бодунуң ээлчээнде РФ-тиң Саң-хөө-бюджет хайгааралының федералдыг албанының Тыва Республикада девискээр эргелели ук чөрүшкөктерге барымдааларны көргүскен түннелди киирген. «Тыва Республиканың 2003 чылда республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 15 чүүлүнге дүүштүр хыналданың материалдарын ТР-ниң Саң-хөө яамызынче экономиктиг классификацияларның хамаарышкан кодтарының талазы-биле акшаландырышышкынны эвээжедип тургаш, сорулгага ажыллаваан 719244 рубль түңнүг бюджет акша-хөрөңгилерин республика бюджетиниң орулгазынга маргыш чокка тыртарының дугайында айтырыгны сайгарары-биле киирген.

«ЭКИ» ДЕМДЕКТИ САЛГАН

Бай-Хаак. Танды кожуун чагыргазының даргазының ора-лакчызы В.Т. Хундановтуң дыңнатканы болза:

— Тыва Республиканың тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый сайтыды А.Б. Свинцовтуң удуртканы Чазактың ажил-чын бөлүүнүң кижигүннери 2004 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдесиниң дугайында Тыва Республиканың Чазааның Отчедун кожуунуң бүгү чурттакчылыг суурларынга, Бай-Хаактың бүдүрүлгелеринге, организацияларынга февраль 16, 17 хүннеринде таныштырып, тайыл-бырлаан.

Ажылчын бөлүк Чазак Отчедун кожуунуң чурттакчы чонунга таныштырып, тайылбырлаанының түннелин үндүрген хуралды Бай-Хаак суурга эрттирген. Отчетка хамаарыштыр санал берген ажил-чыннар, тараачыннар, албан-хаакчылар, чурттакчы чон Чазактың 2004 чылда ажил-чорудулгазынга эки үнелелди берген. Үлетпүрү, тудугну, көдээ ажил-агыйны сайзырадыр, республика бюджетиниң орулгалыг кезээн улгаттырар, чурттакчы чоннуң амыдырал-чуртталгазын экижидер дээш чогуур хемчегелерни алганындан тодаргай ажил-херектер кылдынганын медеглээн. Чурттакчы чоннуң саналдарынга үндезилээш, Чазактың Отчедунга «эки» деп демдекти салган. Чурттакчы чоннуң берген шүгүмчүлелдерин, саналдарын амыдыралга боттандыраары-биле хемчегелерни кожуун чагыргазы ажылдап кылып турар.

ХАМЫК УЖУР - КАДРЛАРДА

Чогуур деңгелге белеткээн күүседикчилер чокта кандыг-даа эгелээшкини амыдыралга боттандыраы болдунмас дээрзи билдингир. Кадрларның өөредилге, кижизидилге, оларның шиллелге болгаш ажилга таарыштыр тургузары күүсекчи эрге-чагырга органнарының мурнунда турар сорулгаларны чедип алырынга чугула рольду ойнап турар дээрзи чажыт эвес. ТР-ниң Чазаның 2004 чылда республиканың социал-экономика хөгжүлдезиниң дугайында Отчедунда эрткен чылын «күрүне эрге-чагырганың болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының системазынга кадрлар политиказының концепциязын боттандырган» деп демдеглээн. Отчеттуң бо чүүлүн улам тодарадып бээрин бистиң корреспондентивиз ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузуна оралакчызы, Күрүне албанының болгаш кадрлар политиказының эргелелиниң начальниги Ю.О. ООРЖАКТАН дилээн.

— Үезинде совет ниитилелдин иштинге «паштанчы бүрүзү күрүне баштап болур» деп бодал нептерейт турган-на болгай. Ынчалза-даа күрүне удуртулгазынга шак ындыг хамаарылга ниитилелдин социал, экономика болгаш оон-даа өске адырларынга багай салдарны чедирип болур дээрзин амыдырал көргүскен. Рынок харылзааларынче болгаш улуг хемчээлдиг чаартылгаларже кирип турар чаа үеде кадрлар политиказынче көрүштү өскертпес аргажок дээрзи билдингир апарган. Бирги одуругже ханы профессионализм, билииниң деңгели, угаан-медерелиниң ээлгири, бүгү чаа чүүлдерни хүлээп ап шыдаары, шиитпир кылырда идепкейли болгаш оларның салдарлары болгаш түнелдери дээш харысалгалы дээр чижектиг негелделер үнүп келген. Шак-ла ол принциптер республиканың кадрлар политиказының концепциязының кол угламышышкыннары тодарадыр ажилга үндезин болган.

Үе-шагның шапкыны-биле өскерлип турарына дүүштүр чорудар кол сорулгаларның бирээзи — удуртукчу кадрларның белеткел, оон мергежилни бедидер болуп турар. 2004 чылда республикада күрүнең болгаш муниципалдыг ажилдакчыларның ниити саны

3407, оон иштинде күрүне эрге-чагырганың федералдыг органнарында — 1825, тус чер бот-башкарылганында — 845, республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарында — 649, ТР-ниң УХ-де — 88 кижилер болган. Республиканың Президентизиниң «Тыва Республиканың күрүне ажилдакчыларын белеткээринге хамаарышкан немелде хемчеглер дугайында» Чарлыына дүүштүр республикада кадрларны үзүктел чок тускай профессионал мергежил талазы-биле өөредириниң системазын кириген. Чылдың-на белеткел, эде белеткел болгаш мергежил бедидериниң планын доктаадып турар. Сөөлгү беш чыл дургузунда өөредилгениң бүгү хевирлеринге 2648 кижилер хаара туттунган. Ийги дээди эртемни 188 кижилер алган, дагын белеткелди 93, а мергежил бедидер курстары 917 кижилер эрткен. Семинарлар болгаш семинар-практикумнарга 1790 күрүне ажилдакчылары киришкен. 2004 чылда немелде профессионал мергежилди 202 кижилер алган. Күрүнең өөредилге черлерин 104 кижилер, оларның 39-у — РФ-тиң Президентизиниң чанында Россияның Күрүне ажил-албанының академиязын, РФ-тиң Чазаның чанында Улусчу ажил-агый академиязын, Саң-хөө академиязын

болгаш оларның салбырларын дооскан.

1998 чылдан тура республикада Россия Федерациязының улусчу ажил-агый организацияларына удуртукчу кадрлар белеткээр программаны боттандырып эгелээн. Федералдыг комиссияның Тывада девискээр салбырын тургускан, чылдың-на бо талазы-биле мөөрейлерни эрттирип турар. 2004 чылда Федералдыг комиссияже шиллелгени чеди кандидат эрти. Удуртулганың шынарын бедидер, удуртулга корпусунун элитазын тодарадыр, дээштиг башкарылганы аргадуржулганы тардыр сорулга-биле республиканың Чазак эртен чылын улуг байырларда тураскааткан «Чылдың менеджер-2004» деп мөөрейни организаптап эрттирген. Аңаа 15 номинацияның тиилекчилерин шаңнаан. 2003 чылда россияжи «Чылдың менеджер-2003» мөөрейге Тываның үш төлээзи киришкен, оларның бирээзи тиилекчи атты чаалап алды, ийизи лауреаттар болдулар.

2004 чылда күрүне ажилдакчыларының профессионал белеткелин катап чорудар, оларның мергежилни бедидер талазы-биле Күрүне чагыын боттандырып турар үеде Тываның Чазаның кадрларын катап белеткээр болгаш оларның мергежилни бедидер күрүне институтунга күрүне болгаш муниципалдыг удуртулга, менеджмент, саң-хөө болгаш чээли, юриспруденция, даштыкы дылдар, удуртулгага информастыг технологиялар, өөредилге удуртулгазы деп чаа программаларны кириген. Институттун ханаларының иштинге 200 ажык күрүне болгаш муниципалдыг ажилдакчылар мергежилин бедиткен.

Россияның кол дээди өөредилге черлери-биле кадрлар белеткээр кады ажилдажылга

уламчылап турар. ТР-ниң Чазаның Даргазының саналдааны-биле ийги дээди эртемни чедип алыры-биле Россияның Даштыкы херектер яамызының Дипломатия академиязынче дыңнакчыларны чылдың-на чорудуп турар. Ону үш кижилер дооскан, амгы үеде ийи кижилер өөренип турар. РФ-тиң ДХЯ-ның Күрүнең Москвада даштыкы харылзаалар институтунун (МГИМО) күрүне удуртулганың институтунда бир дыңнакчы өөренип турар.

Сибирьниң күрүне албанының академиязының болгаш республиканың Чазаның Дугуржулганы езугаар «Күрүне болгаш муниципалдыг удуртулга», «Саң-хөө болгаш чээли» мергежилдеринге бир чылдың катап белеткелдин чылдың-на 10-дан 15 чедир күрүне болгаш муниципалдыг ажилдакчылар эртип турар, ол-ла хире санныг кижилер «Юриспруденция» мергежилдинде төлевир-биле өөренип турар, ында 70-ден 100 чедир күрүне болгаш муниципалдыг ажилдакчы мергежилни бедидип турар. Тыва Республиканың Чазаның чанында Сибирьниң күрүне албанының академиязының төлээ чери 2004 чылда «Күрүне болгаш муниципалдыг удуртулга», «Саң-хөө болгаш чээли» мергежилдеринге 60 баштайгы дыңнакчыны доостурган.

Сөөлгү үеде кожуун администрацияларының онза кичээнгейни муниципалдыг адырга кадрларның мергежилни бедидеринче угландырып эгелээни демдеглес аргажок. Эртен үш чыл дургузунда 17 кожуун, 54 суму, 2 хоорай чагыргаларының удуртукчулары, 4 кожуун чагырга даргаларының оралакчылары, 15 кожуун хуралдарының төлээлери, 12 ХБАБ ажилдакчылары, 8 кожуунунуң культура болгаш өөредилге килдистериниң эргелекчилери болгаш өске-даа муниципалдыг

ажылдакчылар мергежилни бедиткен. Сүт-Хөл, Каа-Хем, Улуг-Хем, Кызыл кожуун чагыргалары, республиканың Саң-хөө, Культура, Күш-ажыл болгаш социал политика, Кадык камгалал, Иштики херектер яамылары кадрлар өөредиринче, оларның мергежилни бедидеринче улуг кичээнгейни салган.

Ындыг турбуже чамдык кожуун чагыргаларының, яамыларының болгаш ведомстволарның бюджеттеринде кадрлар белеткээринге, оларның мергежилни бедидеринче акша-хөреңгини аңгылаваанын азы чедир үндүрүп бербейн турарын демдеглес аргажок. Өөредилгениң үе-шаанда чорударын сагывайн, аттестацияның түнелдерин кичээнгейге албайн баар таварылгалар бар. Күрүне болгаш муниципалдыг эрге-чагырга органнарында персоналдыг автоматизастыг удуртулгазын чорудар мурнакчы технологияларны эвээш кирип турар. Ажилдакчыларны, кадрлар курлавырын, хууда саазыннары, каттышкан илеткелдерни бүрүткээрде «Кадрлар», «А болгаш Т» дээр чижектиг программаларны ажылгавайн турар. Күрүнең, муниципалдыг эрге-чагырга органнарының база ажил-агый субъектилерин аразында кадрларның ротациязын, вакансиялыг албан-дужаалдарже конкурстарны чорударына, кадрлар курлавырларының солчулганын боттандырырынга херек орнажылга системазы ажилдап кылдынмаан.

Ынчал кээрге мурнувуста кадрлар белеткээр сайзырадыр талазы-биле ам-даа улуг ажил бар дээрзи көстүп келди. Ол сорулга тус чер бот-башкарылганын чаартылгаларны чорудуп, эрге-чагырганың аңгы-аңгы деңгелдерин бүрүн эргелерин кызыгаарлап эгелей берген үеде онза чугула апарганы чигзиниг чок.

ДУГУРЖУЛГА ЕЗУГААР КЕРЭЭЛЕР ЧАРДЫНГАН

2004 чылдың төнчүзүнде республиканың чурттакчы чонунун саны 306,4 муң кижилер четкен. Оон иштинде ажилдап шыдаар назылыг кижилер — 129,7 муң. Экономикатиг ажил-чорудулганың шупту хевирлеринде 102,6 муң кижилер хаара туттунган, 2003 чылдың деңгелинде 1,5 муң кижилер хөй бооп турар. Экономикада хаара туттунганнарның хөй кезин улуг болгаш ортумак деңгелди албан черлериниң, организацияларның штабдарында кирип турар ажилдакчылар.

Чонну ажилга хаара тудар талазы-биле органнарда 2004 чылдың январь-декабрь айларында 19527 кижилер келген, оларның 13757-зин ажил-биле хандырган. Республикада чонну ажилга хаара тудар талазы-биле дүүштүрүлгө чорудар комитет тускай план езугаар ажилдап турар.

Чонну ажилга хаара тудар политикада кол черни кайда-даа хаара туттунмаан база ажил чок хамаатыларны профессия аайы-биле белеткээр ажил ээлеп турар. Бо талазы-биле чер-черлерде чонну ажилга хаара тудар төптөр 25 өөредилге албан черлери-биле керээлери чарып, ажил чок хамаатыларга дугуржулга езугаар бижиктерни берип, чонну өөредип турар. Өөредилге албан черлери оларны 25 аңгы хевирниң мергежилдеринге өөреткен. Чижээлээрге, ЭСМ-ге ажилдаар кижилерни, «1-С: бухгалтерияны» билер бухгалтерлерни, шупту категорияның чолаачыларын, повар-кондитерлерни, секретарь-референтилерни, электромонтерларны, ногаажыларны, бус-биле ажилдаар болгаш чылыдылга котелдарының машинистерин, телевизор база радио аппараттары септээр мастерлерни, баш таарыкчыларын

болгаш оон-даа өске мергежилдин кижилерин белеткеп турар.

ТР-де Чонну ажилга хаара тудар талазы-биле федералдыг күрүне департаментини «РФ-ке чонну ажилга хаара тудар дугайында» база «РФ-ке инвалидтерниң социал камгалалының дугайында» федералдыг хоойлуларны удуртулга болдуруп, 24 инвалидтерни тускай мергежилдерге өөреткен. Чыл дургузунда 34 ажилчын олуттар делгелгезин эрттирген. Аңаа ниитизи-биле 5004 кижилер киришкен, оларның аразында школаларның доозукчу класстарының өөреникчилери база бар. Ажил берикчилериниң саны 547. Ындыг делгелгелерни эрттиргениниң түнелинде 645 кижилер түр када база турум ажилдарны тып алган.

2004 чылдың дургузунда 6011 кижилер хөй-ниити ажилдарына хаара туттунган, 340 организация-биле керээлери чарган. Хоорайларда, кожууннарда түр када ажилчыннары коммунал ачы-дузаны чедирер албан черлери, паспорт столдары, почта, социал төптөр, күрүнең болгаш муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгелер хүлээп ап турар. Чонну ажилга хаара тудар төптөр сумулар чагыргалары-биле быжыг харыл-

зааны тудуп, хөй-ниити ажилдарын чорудар талазы-биле 200 ажык керээлери чарган. Ол дээрже чагайжылдыга, социал адырларга септелге ажилдары, инвалидтерге, кырганнарга, уруглар албан черлеринге ыяш белеткээр, чугай өрттедир, картофель, ногаа тарыыр база дүжүт ажаалдазының үезинде чуртталга-коммунал ажил-агыйынга, тудугга дээш, оон-даа өске ажилдардыр.

Хөй-ниити ажилдарына ортума-биле бир кижилер ийи ай дургузунда ажилдап, ажил төлевири 834 рубльди алган бооп турар. Бо ажилдарга ниитизи-биле 6473,7 муң рубльди төлээп. Түр када ажил-биле бир-ле дугаарында бот болгаш хөй ачы-төлдүг иелерни хандырып турар. Отчеттуг үениң дургузунда 173 керээлери 1657,3 муң рубльге конкурс эрткен организациялар, албан черлери-биле чарып, 909 кижилер түр ажилдар-биле хандырган.

14-тен 18 хар чедир назы четпээрден 4700 кижилер ажилга хаара туткан. Олар чурттакчылыг черлерни, школаларны чагайжылдырынга, мал-маган кадарарына, школаларда өөредилге херекселдерин септел-селиингине, херимнер чугайлаарына, ногаан үнүштер тарып олуртурунга ачы-дузаны чедиргеннер. Бо хемчеглерге ниитизи-биле 3147,8 муң рубль чарыгдаттыган.

«Чурттакчы чонун бот-хандыртынарына дуза чедирериниң дугайында» программаның күүселдезин 2004 чылда ТР-ге биче

сайгарлыкчы чорукту деткир фондунун чурумунун дугайында саавыр езугаар чоруткан. Сайгарлыкчы чорук ажилына 17 хамаатыга республика бюджетинден 500,0 муң рубль түңнүг ачыдузаны көргүскен. Кожууннарда хлеб болгаш булочка аймаан бүдүрер бичи пекарняларны, идик септээр, даараар, национал хеп даараар, баш таарар, электрик-биле ажилдаар техника септээр, канналга кылыр мастерскаяларны, ниитиниң чеменилге, чорук тырттырар черлерни ажиткан.

2005 чылдың январь 1-ниң медээзи-биле 7275 ажил чок кижилер пособиеин берген. Ажил чоктарның пособиезин төлээринге, материалдыг дузага болгаш пенсияже эрте үндүреринге 80613,3 муң рубльди чарыгданган.

Артык ажилчын олуттар, ылаңгыя көдээ черлерде, эвээш бооп турар. Бо чылдың эгезинде ажил берикчилери чүгге 315 хос олуттар барын дыңнаткан. 200 хире ажилчын олуттар ажил чок улус аразында бедик мергежилди кадрлар чогуудан хос артып турар. Экономика адырларын өөредилге болгаш кадык камгалалында хос олуттар хөй бооп турар, ылаңгыя республиканың кожууннарына дээди болгаш тускай ортумак эртемниг башкылар, эмчилер негеттинип турар. Чаңгыс ажилчын олутка 45 ажил чоктар хамааржып турар.

Виталий ЧАЖ-ООЛ,
ТР-де Чонну ажилга хаара тудар талазы-биле федералдыг күрүне департаментиниң удуртукчузу.

ЧОК ТАНЫШТЫМ

2004 чылда республиканың социал-экономика хөгжүлдезиниң дугайында Тыва Республиканың Чазаның Отчедун чер-черлерде сайгарып, аңаа үнелелди берип турар. Бодум хуумда пенсионер кижилер болгаш социал адырга хамаарышкан эгени сонургап таныштым. Ында кадыкшыл камгалалының талазы-биле чедип алган чүүлдерни демдеглеп, «Эң дээр медицина сестразы», «Эң эки эмчи», «Эң дээр муниципалдыг эмнеге албан чери», «Эң дээр республиканың эмнеге албан чери» база «Эң дээр лаборатория» деп ат дээш республика чергелиг конкурстарны эрттиргенин чүүлдүгүнүп көрдүм. Чүге дээрже шак мындыг конкурстарны эмнеге албан-черлеринге эрттирерге, ол адырларның ажилы улам бедип, чонга ачы-дуза чедирериниң чаа-чаа аргаларын дилеп тып, амыдыралга боттандырып эгелээр.

2005 чылда социал аарыглар-биле чоннуң аарырын эвээжедир талазы-биле ажилдарже кол кичээнгейни угландырган-дыр. Чингелделиг категорияның хамаатыларын эм-таң-биле хандыра хемчеглерни ал, амыдыралга боттандырып эгелээни чүүлдүгүнүп деткивишаан, Чазак Отчедун «чүгээр» деп үнелээр-дир мен.

Клара БААДЫР.

Кызыл хоорай.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Професионал эге өөредилге талазы-биле агентилелиниң айтырыглары

«Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының структуразының дугайында» Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2005 чылдың январь 20-де № 7 Чарлыына дүүштүр **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Професионал эге өөредилге агентилели болза күрүне ачы-дузазы чедирер, өңчү башкара, а ол ышкаш Тыва Республиканың профессионал эге өөредилге талазы-биле эрге-хоойлу хүлээлгелерин боттандыраар күүсекчи эрге-чагырга органы болур.

2. Тыва Республиканың Професионал эге өөредилге агентилели Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының эргезинге турар.

3. Тыва Республиканың Професионал эге өөредилге агентилели бодунуң ажил-чорудулгазына дараазында эрге-хүлээлгелерни боттандыраар:

а) Тыва Республиканың профессионал эге өөредилге системазының хөгжүлдүндө угланышкынарны анализтээри болгаш баш удур көөрү, девискээрниң онзагай байдалдарын барымдаалап, ооң сорулгаларын болгаш баш удур көрүүшкүннерин үндөзилеп тургузары;

б) өөредилге черлериниң өөредилге-кижизилдиге болгаш бүдүрүлгө ажил-чорудулгазын сайзырадырының күсели-биле кадрлар белеткелениң шынарын бедидери, профессионал өөредилге черлериниң сургуулдарын болгаш студентилерин амгы үениң экономиктиг харылзааларынче хаара тудары;

в) рынок үезинде шилчишкн түңнелинде ажилдан хосталган чонну мергежилдерге эде белеткээри;

г) инвалидтерни, тускай болгаш дузалал школаларының доозукчуларын, кижизидеринге онза байдалдар негеттинип турар, ада-иезиниң ажал-тежээли чок, өскүс арктан элээди уругларны болгаш аныктарны профессионал белеткээри болгаш

Тыва Республиканың Өңчү эргелеп-баштаар талазы-биле агентилелиниң айтырыглары

«Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының структуразының дугайында» Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2005 чылдың январь 20-де № 7 Чарлыына дүүштүр **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Өңчү эргелеп-башкара талазы-биле агентилели болза күрүне ачы-дузазы чедирер, өңчү башкара, а олышкаш Тыва Республиканың өңчү-зүн эргелеп-башкара талазы-биле эрге-хоойлу хүлээлгезин күүседир күүсекчи эрге-чагырга органы болурун доктаадыр.

2. Тыва Республиканың Өңчү эргелеп-башкара талазы-биле агентилели Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлдө яамызының эргезинге турар.

3. Тыва Республиканың Өңчү эргелеп-башкара агентилели бодунуң ажил-чорудулгазына дараазында хүлээлгелерни боттандыраар:

а) өңчүнү эргелеп-башкара талазы-биле күрүне ачы-дузазын көргүзөр;

б) Тыва Республиканың хууда өңчүзү болур өңчүнү ажыктыг башкараарын, ажылгаарын хандыраар;

в) Тыва Республиканың хууда өңчүзүгө хамааржыр өңчүнү хуужударын боттандыраары, хуужудулга чорудуун системалыг болгаш план езугаар хандыраары;

Тыва Республиканың Орук агентилелиниң айтырыглары

«Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының системазының дугайында» Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2005 чылдың январь 20-де № 7 Чарлыына дүүштүр **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Орук агентилели болза күрүне ачы-дузазы чедирер, өңчү башкара, ол ышкаш Тыва Республикада ниити ажылгалдың автомобиль оруктарына эрге-хоойлу хүлээлгелерин күүседир талазы-биле күүсекчи эрге-чагырга органы болурун доктаадыр.

2. Тыва Республиканың Орук агентилели Тыва Республиканың Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажил-агый яамызының эргезинге турар.

3. Тыва Республиканың Орук агентилели бодунуң ажил-чорудулгазына дараазында эрге-хүлээлгелерни боттандыраар:

а) ниити ажылгалдың автомобиль орук-

катап тургузары;

професионал өөредилге черлериниң ажил-агый бот-тускайлаң болурун калбартыры, оларның материалдыг баазазын быжылгаары;

е) девискээр аайы-биле онзагай байдалдарын, национал-культура болгаш төөгүлүг чаңылдарын барымдаалап, Тыва Республикага профессионал эге өөредилге системазын хөгжүдеринче, чогумчударынче угланган комплекстиг хемчеглерни тодарадыры болгаш боттандыраары;

ж) бюджет акшаландырышышкынарның чарыгдалдарын чогумчударының күсели-биле профессионал эге өөредилге системазын саң-хөө болгаш материалдыг хандыраар көрүштерни сайзыраңгайжыдары;

з) күш-ажыл рыногун болгаш ооң хамаатыларның хереглелин хандыраар эрге-ажыктарга дүүштүр профессионал эге өөредилге албан черлерин хөгжүдеринге дузалаары;

и) күрүнениң статистика отчеттарын чыыры, ажилдап кылыры, анализтээри болгаш кириери.

4. Тыва Республиканың Професионал эге өөредилге агентилели 1 оралакчылыг болурун чөпшээрээр.

5. Тыва Республиканың Професионал эге өөредилге агентилелиниң ажилдакчыларының ниити саны 3 кижиле болурун доктаадыр.

6. Тыва Республиканың Професионал эге өөредилге агентилелиниң аппаратады Кызыл хоорайның Салчак Тока кудумчунда 3а бажыңга турар дугайында Тыва Республика яамызының саналы-биле чөпшээрээр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2005 чылдың январь 20, № 103.

г) Тыва Республиканың девискээринге черни чөптүг ажылгаарына, чер участкаларын ээлеп алырына болгаш ажылгаарына хамаарышкан өңчү харылзааларын таарыштыраары, күрүне программаларын боттандыраары;

д) Россия Федерациязының чер талазы-биле күрүне өңчүзүн, Россия Федерациязының субъектизиниң чер өңчүзүн, муниципалдыг тургузулгаларның өңчүзүн аңгылаар чурумну тургузарына киржири.

4. Тыва Республиканың Өңчү эргелеп-башкара талазы-биле агентилели 1 оралакчы даргалыг болурун чөпшээрээр.

5. Тыва Республиканың Өңчү эргелеп-башкара талазы-биле агентилели ажилдакчыларының ниити санын 1 кижиге доктаадыр.

6. Тыва Республиканың Өңчү эргелеп-башкара талазы-биле агентилели Кызыл хоорайның Московская кудумчунда 2а бажыңга тургузар дугайында Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлдө яамызының саналы-биле чөпшээрээр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2005 чылдың январь 20, № 104.

тарының талазы-биле күрүне ачы-дузазын чедирер;

б) Тыва Республиканың девискээринге орук ажил-агыйының күрүне башкарылганын боттандыраары;

в) яамылар болгаш Тыва Республиканың өске-даа күүсекчи эрге-чагырга органнары-биле, тус чер бот-башкарылга органнары-биле кадры автомобиль оруктарын ажыктыг, турум ажылгаары-биле сырый харылзаалыг ажилдаары;

г) бодунуң эрге-хүлээлгезинге дүүштүр орук ажил-агыйының талазы-биле Россия Федерациязының хоойлужудулгазын, Тыва Республиканың хоойлужудулгазын сагыырын хандыраар; планныг болгаш пландан дашкаар хыналдаларны бүдүрүлгелерге чорудуп тургаш, күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгелериниң ажылына контрольду боттандыраар;

Тыва Республиканың күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгелеринге Тыва Республиканың күрүне өңчүзүн быжылгаар дугайында керээлер негелделерин күүседип турарын хынаар;

4. Тыва Республиканың Орук агентилелиниң аппарат ажилдакчыларының саны 1 кижиле болурун доктаадыр.

5. Тыва Республиканың Орук агентилелиниң аппаратады Кызыл хоорайның

Тыва Республиканың Арга-арыг курлавырларының талазы-биле агентилелиниң айтырыглары

«Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының структуразының дугайында» Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2005 чылдың январь 20-де № 7 Чарлыына дүүштүр **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Арга-арыг курлавырларының талазы-биле агентилели болза күрүне ачы-дузазы чедирер, өңчү башкара, а ол ышкаш Тыва Республиканың арга-арыг курлавырларының талазы-биле эрге-хоойлу ажил-чорудулгазын күүседир күүсекчи эрге-чагырга органы болурун доктаадыр.

2. Тыва Республиканың Арга-арыг агентилели Тыва Республиканың Бойдус ажылгал яамызының эргезинге турар.

3. Тыва Республиканың Арга-арыг агентилели бодунуң ажил-чорудулгазына дараазында эрге-хүлээлгелерни боттандыраар:

а) Тыва Республиканың арга-арыг курлавырларының талазы-биле күрүне ачы-дузазын чедирер;

б) арга-арыг конкурстарын эрттирер талазы-биле конкурстарга Тыва Республиканың эрге-ажыктарын камгалаар;

в) арга-арыгны катап тургузарына, ооң байдалына салдар чедирер объектилерни тудар черлерни дугуржуру-биле медээлерни белеткээри;

г) арга-арыг ажил-агыйын чорудар, а ол

Тыва Республиканың Балык тудар талазы-биле агентилелиниң айтырыглары

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының структуразының дугайында» 2005 чылдың январь 20-де № 7 Чарлыына дүүштүр **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Балык тудар талазы-биле агентилели күрүне ачы-дузалары көргүзөр, өңчү эргелеп-башкара талазы-биле хүлээлгелерни, а ол ышкаш Тыва Республиканың балык тудар адырына эрге-хоойлу ажылгаар хүлээлгелерни боттандыраар күүсекчи эрге-чагырганың органы болур деп доктаадыр.

2. Тыва Республиканың Балык тудар талазы-биле агентилели Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының башкарылгасына турар.

3. Тыва Республиканың Балык тудар талазы-биле агентилели ажил-чорудулганың доктааткан адырына дараазында хүлээлгелерни боттандыраар:

а) балык тудар адырга күрүне ачы-дузаларын көргүзери;

б) балык тудар адырга нормативтиг эрге-хоойлу ажилгаар төлөвилелдерин белеткээри;

в) Тыва Республиканың девискээринге балык ажык-тывыш участкар даңзызын тодарадырына медээлерни тодарадыры;

г) балыктаарына ынак чорукту болгаш спортчу балыктаашкыны организастаары.

Тыва Республиканың Архив агентилелиниң айтырыглары

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының структуразының дугайында» 2005 чылдың январь 20-де № 7 Чарлыына дүүштүр **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Архив агентилели күрүне ачы-дузаларын көргүзөр, өңчүнү эргелеп-башкара талазы-биле хүлээлгелерни, а ол ышкаш архив херээзиниң адырына эрге-хоойлу камгалаар хүлээлгелерни боттандыраар күүсекчи эрге-чагырганың органы болур деп доктаадыр.

2. Тыва Республиканың Архив агентилели Тыва Республиканың Культура болгаш национал политика яамызының башкарылгасына турар.

3. Тыва Республиканың Архив агентилели ажил-чорудулганың доктааткан адырына дараазында хүлээлгелерни боттандыраар:

а) архив херээзиниң адырына күрүне ачы-дузаларын көргүзери;

б) Тыва Республиканың Архив фондузунуң документиленериниң күрүне учеду, Тыва Республиканың Архив фондузунуң эң ховар документиленериниң күрүне даңзызын чорудары;

Интернациональная кудумчузунда 60 дугаарлыг бажыңга ажылдаар дугайында Тыва Республиканың Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажил-агый яамызының саналы-биле чөпшээрээр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2005 чылдың январь 20, № 105.

ышкаш хоойлуда айтыканын езугаар арга-арыгны ажылгаар, камгалаар, катап тургузар ажылдарны чорудар талазы-биле Тыва Республиканың хоойлу төлөвилелдерин белеткээр.

4. Тыва Республиканың Арга-арыг курлавырларының талазы-биле агентилели 1 оралакчы даргалыг болурун чөпшээрээр.

5. Тыва Республиканың Арга-арыг курлавырларының талазы-биле агентилелиниң аппарат ажилдакчыларының ниити санын 4 кижиле кылдыр доктаадыр.

6. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы Тыва Республиканың Арга-арыг курлавырларының талазы-биле агентилелиниң ажилдаарына саң-хөө курлавырын 2005 чылдың республика бюджетинге баш удур көөр.

7. Тыва Республиканың Арга-арыг курлавырларының талазы-биле агентилели Тыва Республиканың Бойдус ажылгал яамызы-биле кадры неделя хуусаа иштинде Тыва Республиканың Арга-арыг курлавырларының талазы-биле агентилелиниң аппаратады ажилдаар черни Кызыл хоорайга тургузар дугайында саналды Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2005 чылдың январь 20, № 106.

рына суг биокурлавырларын тыварының (тударының) хемчээлин тодарадырына медээлерни белеткээри;

д) девискээр балык ажил-агый чөвүлелиниң ажил-чорудулгазының составын тургузарына болгаш чурумну тодарадырына саналдарны белеткээри.

4. Тыва Республиканың Балык тудар талазы-биле агентилели 1 оралакчылыг болурун чөпшээрээр.

5. Тыва Республиканың Балык тудар талазы-биле агентилелиниң аппаратадының ажилдакчыларының эң ындыкы санын 4 кижиле кылдыр доктаадыр.

6. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы Тыва Республиканың Балык тудар талазы-биле агентилели хандыраарына саң-хөөнү 2005 чылдың республика бюджетинге баш бурунгаар көөр.

7. Тыва Республиканың Өңчүнү эргелеп-башкара талазы-биле агентилели Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы-биле кадры Тыва Республиканың ол агентилелиниң аппаратадын Кызыл хоорайга тургузар талазы-биле саналды Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2005 чылдың январь 20, № 107.

в) архив документиленерин шыгжаар, четчелээр, учетка алыр болгаш ажылгаар дүрүмнерин сагыырын хандыраары.

Агентилел болза күштүг болуп турар хоойлужудулгада тодараткан хемчээлдерге болгаш чурумга дүүштүр республика өңчүзүнү күрүне эрге-чагырга органнарының хүлээлгелериниң күүселдезин хандыраарына эргежок чугула болуп турар өңчү ээзиниң бүрүн эргелерин боттандыраар.

4. Тыва Республиканың Архив агентилелине 1 оралакчылыг болурун чөпшээрээр.

5. Тыва Республиканың Архив агентилелиниң аппаратадының ажилдакчыларының эң ындыкы санын 5 кижиле кылдыр доктаадыр.

6. Тыва Республиканың Архив агентилелиниң аппаратадын Кызыл хоорайда Кечил-оол кудумчузунда 91 бажыңга тургузар дугайында Тыва Республиканың Культура болгаш национал политика яамызының саналы-биле чөпшээрээр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2005 чылдың январь 20, № 108.

ПОНЕДЕЛЬНИК,
ФЕВРАЛЬ 21

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 Романтическая мелодрама «История вечной любви».
11.40 Дисней-клуб. «Лило и Стич».
12.00 НОВОСТИ.
12.05 «Женщина в любви», т/с.
13.10 Психологическая драма «Единожды солгав».
15.00 НОВОСТИ.
15.20 «День рождения Буржуя-2», т/с.
16.20 Пять вечеров.
17.30, 18.10 «Две судьбы», т/с.
18.00 НОВОСТИ.
18.40 «Клон», т/с.
19.40 Жди меня.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «Кавалеры морской звезды», т/с.
22.40 Спецназ. «Игра в ядерную рулетку».
23.30 Ночное время.
23.50 Искатели. «Летучий голландец».
00.20 «Красота из-под скальпеля», д/ф.
00.50 Сканер. «Кто заказывает музыку».
01.20 Романтическая комедия «Сведи меня с ума».
02.40 Приключенческий фильм

ВТОРНИК,
ФЕВРАЛЬ 22

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Кавалеры морской звезды», т/с.
10.10 «Клон», т/с.
11.30 «Дисней-клуб». «Чип и Дейл спешат на помощь».
12.00 НОВОСТИ.
12.05 «Женщины в любви», т/с.
13.20 60 фильмов о войне. «Кадки-на всякий знает», х/ф.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 «День рождения Буржуя-2», т/с.
16.20 Пять вечеров.
17.30, 18.10 «Две судьбы», т/с.
18.00 НОВОСТИ.
18.40 «Клон», т/с.
19.40 Кривое зеркало.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «Кавалеры морской звезды», т/с.
22.40 60 фильмов о войне. «Перед рассветом», х/ф.
01.40 Триллер «Два дня в долине».
03.30 - 05.30 Мелодрама «Бэйб»
В перерыве: 05.00 НОВОСТИ.

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!
«ТЫВА»
06.15, 07.15, 08.05 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
06.45, 07.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ
08.45 «Тайны следствия-3», т/с.
09.45 «От любви до ненависти. Уинстон Черчилль». Фильм 2-й.
10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
РОССИЯ
11.50 «Линии судьбы», т/с.
12.50 «Что хочет женщина», ток-шоу.

«Три ниндзя: костяшки вверх».
04.10 «Собаке дело», т/с.
05.00 НОВОСТИ.
05.05 - 05.30 Неизвестная планета. «Мир богов Гоа».

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!
«ТЫВА»
06.15, 07.15, 08.05 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
06.45, 07.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ
08.45 ВЕСТИ НЕДЕЛИ с Сергеем Брилевым.
09.45 «От любви до ненависти. Уинстон Черчилль». Фильм 1-й.
10.40 В «Городке».
10.50 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
РОССИЯ
11.50 «Линии судьбы», т/с.
12.50 «Что хочет женщина», ток-шоу.
13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

14.10 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
РОССИЯ
14.30 Боевик «Бэтмен и Робин».
«ТЫВА»
16.40 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ
17.00 ВЕСТИ.
17.10 «Честный детектив». Авторская программа Э.Петрова.
17.45 «Кармелита», т/с.
18.45 «Исцеление любовью», т/с.

13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

14.10 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
РОССИЯ
14.30 «Частная жизнь», ток-шоу.
15.30 «Любовница», т/с.
16.30 ВЕСТИ. Дежурная часть.
«ТЫВА»
16.40 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ
17.00 ВЕСТИ.
17.10 «Кулагин и партнеры».
17.45 «Кармелита», т/с.
18.45 «Исцеление любовью», т/с.
19.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
20.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

20.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
РОССИЯ
20.50 Спокойной ночи, малыши!
20.55 «Тайны следствия-3», т/с.
22.00 «Любовница», т/с.

«ТЫВА»

23.00 ВЕСТИ+
РОССИЯ
23.20 ПРЕМЬЕРА «Баловень судьбы. Феномен Льва Лещенко».
00.15 «Случай в квадрате 36-80», х/ф.
01.40 - 01.53 «Дорожный патруль».

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
09.05 «Она написала убийство», т/с. «Грядет налоговый инспектор».
10.00 СЕГОДНЯ.
10.15 Чистосердечное признание.
10.45 «Агент национальной безопасности-5», т/с.
11.55 «Ментовские войны», т/с.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.35 Комедия «Армия спасения».

19.45 ВЕСТИ. Подробности.
20.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

20.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
РОССИЯ
20.50 Спокойной ночи, малыши!
20.55 «Тайны следствия-3», т/с.
22.00 Премьера. «Любовница», т/с.

«ТЫВА»

23.00 ВЕСТИ+
РОССИЯ
23.20 Премьера. «Найти и уничтожить. Конец банды Гелаева».
00.15 Синемания.
00.45 - 00.58 Дорожный патруль.

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
09.05 «Она написала убийство», т/с. «Кто убил Джей Би Флетчер?».
10.00 СЕГОДНЯ.
10.25 Чрезвычайное происшествие.
10.55 Кулинарный поединок.
11.55 Квартирный вопрос.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.35 «Мангуст-2», т/с.
15.35 Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 «Принцип «Домино», ток-шоу.
17.30 Начало детективного сериала «Адвокат».
18.35 Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 «Ментовские войны», т/с.
20.45 Начало остросюжетного сериала «Агент национальной безопасности-5».
21.50 Чрезвычайное происшествие.

22.00 СЕГОДНЯ. 22.00.
22.35, 00.15 «Стервы, или Странности любви», т/с.
00.00 СЕГОДНЯ.
01.10 Журнал Лиги чемпионов.
01.45 Комедия «Сыграй это еще раз, Сэм».
03.15 «Западное крыло», т/с.
04.00 СЕГОДНЯ.
04.10 «За гранью возможного», т/с.
04.55 «Без следа-II», т/с.
05.40 - 06.00 Чрезвычайное происшествие.

ТВЦ-Сибирь

06.00 Настроение.
08.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
09.00 «Два капитана», т/с.
10.35 «За кулисами», т/с.
11.30 Доходное место.
11.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
12.00 Постскрипtum.
13.05 «Инспектор Деррик», т/с.
14.10 Опасная зона.
14.25 Европейские ворота России.
14.30 Как добиться успеха. Доктор Богданов.
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.00 Регионы. Прямая речь.
15.25 Православная энциклопедия.
15.55 Супердиск.
16.05 Военврач.
16.30 Арена.
17.05 Деловая Москва.
17.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.15 Солнечный круг.
18.40 Телемагазин.
19.00 «Комиссар Мулен», т/с.
19.50 Версты. Путешествие в Россию.
20.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
21.20 Пять минут деловой Москвы.
21.25 «Трагедия века», т/с.
22.30 Очевидное-невероятное.

23.05 Времечко.
23.35 «Вторая мировая. Русская версия».
00.10 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.35 - 01.05 Поэтический театр Романа Виктюка.

ТНТ

06.55 Москва: инструкция по применению.
07.20 «Любовь и тайны Сансет Бич», т/с.
08.10 Глобальные новости.
08.15 «Котопес», м/с.
08.40 «Ох, уж эти детки», м/с.
09.05 «Как говорит Джинджер», м/с.
09.30 Наши песни.
10.00 Завтрак с «Дискавери». «Охотник на крокодилов» - «Последний оплот Африки».
11.00 «Приключения раввина Якоба», х/ф.
13.15 «Дикая семейка Торнберри», м/с, 1-я серия.
13.40 «Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения», м/с.
14.05 «Эй, Арнольд!», м/с.
14.30 Телемагазин.
15.00 Голод.
16.00 «Девственница», т/с.
17.00 Дом-2. Зимовка.
18.00 «Окна», ток-шоу.
19.00 «Цена любви», д/д.
20.00 Живой журнал.
20.30 Москва: инструкция по применению.
21.00 «Окна», ток-шоу.
22.00 Дом-2. Зимовка.
23.00 «Студенческий угар», х/ф.
01.10 Дом-2. После заката.
01.40 Москва: инструкция по применению.
02.10 Наши песни.
02.25 Живой журнал.
02.55 Голод.
03.55 - 06.20 «Лучшие друзья», х/ф.

Ак-кок экран Ак-кок экран Ак-кок экран

версия.
18.40 Телемагазин.
19.00 «Комиссар Мулен», т/с.
19.50 «Герцеговина Флор» от Сталина», д/ф.
20.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
21.20 Пять минут деловой Москвы.
21.30 Драма «Генерал».
23.35 Времечко.
00.05 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.30 - 02.10 Романтическая комедия «Практикантка».

ТНТ

06.55 Москва: инструкция по применению.
07.20 «Любовь и тайны Сансет Бич», т/с.
08.10 Глобальные новости.
08.15 «Котопес», м/с.
08.40 «Ох, уж эти детки», м/с.
09.05 «Как говорит Джинджер», м/с.
09.45 Вперед, к новоселью!
10.00 Завтрак с «Дискавери». «Строения, мосты и тоннели» - «Небоскребы».

КАТКЫ-ХОГЛУГ УТКУДУВУС

Шагаа байырлалында театр аксынга улуг-бичи чон элбээ-биле чыгып келген. Тос-тостун соогун-даа тооваан. Фонтан чанында ак өг тип каан. Дундүүнден ыш ээргийштелип үнүп турар боорга, чыннып алып азы шайлап алып бодааш, эжиин тырткан - сураг, ажыттынмас. Та чүү дээш тип каан өг чүве. Оода изиг шайдан садып турган болза, соокта келген чон амыраар турду-ла ыйнаан. Даштын көөр дээн звес, элдеп чүве-ле чорду.
Чыккылама соок турза-даа, тос коллективтин концерт оюнун чон сонургаан. Бодум хуумда чаа тургустунган

«Амыраактын чечээ» бөлүктүн белеткелин онзалап демделекседим. Удуртукчузу Екатерина Намчылдын кызымак ажылын айытпас аргажок. Хоочун ыраажы Екатерина Бады-Суур бодунун чогаатканы ырызын ырлааш, бирги шаңналды алды.

Бистиң караа четпестер ниитилелиниң коллективи хеп, сценарий, күүселде дээш 1-ги черни ап, музыкалык төпбиле шаңнаттывыс.

Эптиг-демниг болгаш тилеп үнгенивис ол. Ынчалдыр Шагааны ыр-шоорлуг, каткы-хөлүг уткудуvus.

Ирина БЮРБЮ.

Кызыл.

СРЕДА,
ФЕВРАЛЬ 23

1 КАНАЛ

06.00 НОВОСТИ.
06.10 Кривое зеркало.
07.10 60 фильмов о войне. «Человек не сдаётся», х/ф. За несколько дней до начала Великой Отечественной молодой политрук Петр Маринин отправляется встречать свою невесту, которая едет к нему в часть. Но встретиться им так и не удается: начинается война, и Петр вместе с еще несформированной танковой бригадой принимает первый бой с фашистами.
08.50 «Кавалеры морской звезды», т/с.
10.00 НОВОСТИ.
10.10 Патриотическая комедия «Годен к нестроевой».
11.40 60 фильмов о войне. Историко-биографический фильм «Великий полководец Георгий Жуков».
14.10, 15.10 «Служу Отечеству». Праздничный концерт.
15.00 НОВОСТИ.
16.10 Комедия «Максим Перепелица».
18.00 НОВОСТИ.
18.10 Смешные люди.
19.50 «Кавалеры морской звезды», т/с.
21.00 ВРЕМЯ.

21.20 Боевик «Марш-бросок».
23.30 «Ребята нашего полка». Концерт группы «Любэ».
01.40 Приключенческий фильм «Похищение «Савойи»».
03.20 Фантастико-приключенческий фильм «Казаам».
04.55 - 05.45 «Собачье дело», т/с.

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!
РОССИЯ
05.50 «Верность», х/ф.
07.10 Оружие России. Танковый вальс.
08.05 Юбилейный концерт ансамбля песни и пляски имени А.В.Александрова с участием Иосифа Кобзона, Александра Розенбаума, Ларисы Долиной, Николая Баскова и многих других.
09.50 «Судьба», х/ф.
13.05 Гром над палубой. Судьба авианосца.
14.00 ВЕСТИ.
14.20 «Ответный ход», х/ф.
15.55 «Господа офицеры». Праздничный концерт Олега Газманова.
17.50 «В августе 44-го», х/ф.
20.00 ВЕСТИ.
20.15 Праздничный концерт ко Дню Защитника Отечества из Государственного Кремлевского Дворца.
21.35 «Все не так уж плохо!». Концерт Михаила Задорнова.
23.20 «Игра», х/ф.

01.55 - 04.17 Триллер «Абсолютная власть».

НТВ

06.00 Военно-приключенческая комедия «Большая прогулка».
08.00 СЕГОДНЯ.
08.15 Музыкальная комедия «Сердца четырех».
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 «В.С. возлюбленная солдата», д/ф.
11.25 Боевик «Черные береты». Четверо друзей, отслуживших в морской пехоте, увольняются из армии. До жизни на гражданке осталось всего ничего, но в этот короткий промежуток времени герои вступают в смертельную схватку с мафией.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.15 Приключенческий фильм «Белое солнце пустыни».
14.55 Юбилей. «35 лет кинофильму «Белое солнце пустыни»».
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 «Зато мы делаем ракеты», д/ф.
16.50, 19.35 Мелодраматический мини-сериал «Благословите женщину». Всего 4 серии. Действие фильма разворачивается на протяжении двадцати лет (с конца 30-х по 50-е годы) и рассказывает о любви. Ждать, терпеть и верить - таков лейтмотив в жизни Веры, жены командира Красной Армии.
19.00 СЕГОДНЯ.
21.45 «Операция «Праздник»».

Праздничный концерт в День Защитника Отечества.
23.35 Боевик «Криминальный отдел».
01.10 «Детектив Раш», т/с.
02.05 Футбольный клуб.
03.05 Бильярд.
04.00 СЕГОДНЯ.
04.10 «За гранью возможного», т/с.
04.55 «Без следа-II», т/с.
05.35 - 06.00 Профессия - репортер.

ТВЦ-Сибирь

06.50 «Генерал», х/ф.
08.45 Марш-бросок.
09.15 «Синий платочек». Клавдия Шульженко.
09.45 Героико-приключенческий фильм «Смелые люди».
11.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
12.00 Героическая музыкальная комедия «Трембита». После окончания войны в Закарпатье неожиданно возвращается бывший дворецкий графа Шенброка Богдан Сусик. Говорят, ему известно, где находится тайник сбежавшего хозяина...
13.50 «Илья Муромец и Соловей-разбойник», «Дядя Степа - милиционер», «Детство Ратибора», м/ф.
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.00 Дети победителей. «Маршал танк».
15.20 Парк юмора.
16.10 Боевик «Горячая точка».
17.40 Два рояля.

18.30 Комедия «Есть идея».
20.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
21.20 Психологическая драма «Утомленные солнцем». Солнечным летним днем 1936 года на дачу «избранника эпохи» комдива Котова приезжает приятный молодой человек Митя - бывший возлюбленный жены комдива, бывший белый офицер. Никто не знает, что теперь он сотрудник НКВД и прибыл с особым заданием: арестовать Котова.
00.20 - 02.10 Комедия «Идеальный муж».

ТНТ

08.00 «Наша секретная жизнь-3», т/с.
08.50 Каламбур.
09.20 «Дживс и Вустер», т/с.
10.10 Фигли-мигли.
10.35 Маски-шоу.
11.00 «Семь невест ефрейтора Збруева», х/ф.
13.10 Маски-шоу.
14.10 «Человек эпохи Возрождения», х/ф.
17.00 Дом-2. Зимовка.
18.05 «Здравие желаю», х/ф.
20.00 «Мужской гормон», д/ф.
21.00 Дом-2. Зимовка.
23.00 «Саша+Маша», т/с.
23.30 «Комедийный коктейль», т/с.
00.30 «Смешные и голые», т/с.
01.00 Дом-2. После заката.
01.30 «Эдди Мерфи без купюр», х/ф.
03.30 - 05.05 «Смешные и голые».

ЧЕТВЕРГ,
ФЕВРАЛЬ 24

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Кавалеры морской звезды», т/с.
10.10 «Клон», т/с.
11.40 Дисней-клуб. «Утиные истории».
12.00 НОВОСТИ.
12.05 «Марш-бросок», х/ф.
14.30 Угадай мелодию.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 «День рождения Буржуя-2», х/ф.
16.20 Пять вечеров.
17.30, 18.10 «Две судьбы», т/с.
18.00 НОВОСТИ.
18.40 «Клон», т/с.
19.50 «Евлампия Романова. Следствие ведет дилетант-2», т/с.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «Кавалеры морской звезды», т/с. Заключительная серия.
22.40 Человек и закон.
23.30 Ночное время.
23.50 Теория невероятности. «Дети индиго».
01.50 Гении и злодеи. «Ялмар Шахт - банкир Гитлера».
02.20 «Исчезающая прерия», д/ф.
03.30 - 05.20 Футбол. Кубок УЕФА. «Бенфика» (Португалия) - ЦСКА. Прямая трансляция из Португалии.

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!
«ТЫВА»
06.15, 07.15, 08.05 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
06.45, 07.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ
08.45 «Тайны следствия-2», т/с.
09.45 «Бенито Муссолини. Частная жизнь».
10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
РОССИЯ
11.50 «Линии судьбы», т/с.
12.50 «Что хочет женщина», ток-шоу.
13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

14.10 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.

РОССИЯ

14.30 «Частная жизнь», ток-шоу.
15.30 «Любовница», т/с.
16.30 ВЕСТИ. Дежурная часть.

«ТЫВА»

16.40 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.00 ВЕСТИ.
17.10 «Кулагин и партнеры».
17.45 «Кармелита», т/с.
18.45 «Исцеление любовью», т/с.
19.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
20.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

20.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.

РОССИЯ

20.50 Спокойной ночи, малыши!
20.55 «Тайны следствия-3», т/с.
22.00 «Любовница», т/с.

«ТЫВА»

23.00 ВЕСТИ+

РОССИЯ

23.20 Премьера. «Жизнь после смерти. Исповедь покойника».
00.15 «Коктебель», х/ф.
02.25 - 02.38 «Дорожный патруль».

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
09.05 «Она написала убийство», т/с. «Куда ты делся, малыш Билли?».
10.00 СЕГОДНЯ.
10.15 Тайны разведки.
10.45 «Агент национальной безопасности-5», т/с.
11.55 «Ментовские войны», т/с.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.35 Приключенческий фильм «Возвращение мушкетеров».
15.35 Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 «Принцип «Домино», ток-шоу.
17.30 «Адвокат», т/с. «Бой без правил». 1-я серия.
18.30 Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 «Ментовские войны», т/с.

20.45 «Агент национальной безопасности», т/с. «Фамильные драгоценности». 1-я серия.
21.50 Чрезвычайное происшествие.
22.00 СЕГОДНЯ. 22.00...
22.35 «К барьеру!», ток-шоу.
00.00 СЕГОДНЯ.

00.15 «Ментовские войны», т/с.
01.20 Футбол. Лига чемпионов. «Барселона» (Испания) - «Челси» (Англия).
03.20 «Западное крыло», т/с.
04.00 СЕГОДНЯ.
04.10 «За гранью возможного», т/с.
04.55 «Без следа-II», т/с.
05.40 - 06.00 Чрезвычайное происшествие.

ТВЦ-Сибирь

06.00 Настроение.
08.30 Газетный дождь.
08.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
09.00 Начало мелодраматического сериала «Долгая дорога в дюнах». Всего 7 серий.
10.35 «За кулисами», т/с.
11.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
12.00 Тюрьма и воля.
12.45 Точный расчет.
13.05 «Инспектор Деррик», т/с.
14.10 «Свой дом». Телегазета «Из рук в руки».
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.00 Регионы. Прямая речь.
15.25 Песенка года.
15.55 Супердиск.
16.05 «Криминальный кроссворд», т/с.
17.05 Деловая Москва.
17.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.15 21 кабинет.
18.40 Телемагазин.
19.00 «Комиссар Мулен», т/с.
19.50 Лицом к городу.
20.55 СОБЫТИЯ. Время москов.
21.30 Пять минут деловой Москвы.
21.35 Детектив «Убить «Шакала»».
23.20 Спецрепортаж. «И прошлое кажется сном».
23.35 Времечко.
00.10 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.35 - 01.30 «Первая волна», т/с.

ТНТ

06.55 Москва: инструкция по применению.
07.20 «Любовь и тайны Сансет

Бич», т/с.
08.10 Глобальные новости.
08.15 «Котопес», м/с.
08.40 «Ох, уж эти детки», м/с.
09.05 «Как говорит Джинджер», м/с.
09.45 Наши песни.
10.00 Завтрак с Дискавери. «Королевские тайны» - «Самозванцы».
10.30 «Человек эпохи Возрождения», х/ф.
13.15 «Дикая семейка Торнберри», м/с.
13.40 «Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения», м/с.
14.05 «Эй, Арнольд!», м/с.
14.30 Телемагазин.

15.00 Голод.
16.00 «Девственница», т/с.
17.00 Дом-2. Зимовка.
18.00 «Окна», ток-шоу.
19.00 «Цена любви», д/д.
20.00 Живой журнал.
20.30 Москва: инструкция по применению.
21.00 «Окна», ток-шоу.
22.00 Дом-2. Зимовка.
23.00 «Моя большая греческая свадьба», х/ф.
01.05 Дом-2. После заката.
01.35 Москва: инструкция по применению.
02.05 Наши песни.
02.20 Живой журнал.
02.50 Голод.
03.45 - 05.45 «Рокеры-2», х/ф.

Бистинде мынды, а силеринде...?

АМЫДЫРАЛЧЫ АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕР

Солуннарны номчуп олурарга, чер-черде ажил-ишчи хемчеглерни хейу-биле эртирип турары эки-дир. Бистинде база амыдыралчы ажил-херектер чоруп турар. Солуннарны ереге бурзу чагылган деп болур. Ол улуг ажил-херекти почта салбырынын эргелекчизи Вера Даваатаевна Куулар чорудуп турар.

«Шын» солунну пенсионерлер шупту чагыдып алганнар. Хөндергей суму чагыргазынын даргазы А.Ч.Ондар янзы-бүрү ажилдарны чон ортузунга чорудуп келген. Суурда байдал ниитизи биле эки. Чоннуң дузалал ажил-

агыйларында хаван, дагаа, хой, өшкү, инек, чылгы мал аймаа көвүдөп, базаардан эът садып албайн, боттары боттарын хандыртынып турар. Суурда 30 чик машина, 19 чүк машиназы, 700 ажыг бода, 6897 шээр мал, 266 чылгы санаттынып турар. 75 кудук, 70 чунар-бажың, 4 арат ажил-агыйлар, 2 школа, 2 ясли-сад бар. Аныяк-өскөн күрүнеден чээли ап турбайн, боттары демнежип алгаш, чурттаар оран-саваны тудуп ап турары өөрүнчүг.

ПИНА КУУЛАР.

Чөөн-Хемчик кожуун.

Чечен-мерген бодаалдар

Аргалыг-ла болза маргышпазын бодап чор. Маргыжары бүзүредириниң эптиг аргазы эвес-ле болгай. А санал-бодал кадаг-биле демей, билиндир чугаалаан тудум, улам ханы кирип быжыгар.

Ювенал.

Акшаны өдекке демейлеп болур: ону кончуг таптыг тарды октап, салбас чүве болза, оон улуг-ла ажык манаан херээ чок.

Фрэнсис Бэкон.

Боданыры—эң берге ажил: ооң-биле ажилдап турар

улустуң ындыг-ла хей эвес бооп турарынын чылдагааны ындадыр.

Генри Форд.

Езулуг алдар дээрге силерниң адынарнын кылып турар ажилыңарга бодаарга, бедик үнелелди апарыдыр.

Дэниэл Бурстин.

Бодад дээрге кижиниң кол чаяны-дыр: ону илередири—ооң чугула бир хереглели, а тардыры—ооң хостуг чоруудур.

П.Бауст.

ПЯТНИЦА,
ФЕВРАЛЬ 25

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Кавалеры морской звезды», т/с. Закл.серия.
10.10 «Клон», т/с.
11.40 Дисней-клуб. «Аладдин».
12.00 НОВОСТИ.
12.05 «Женщины в любви», т/с.
13.10 «Евлампия Романова. Следствие ведет дилетант-2», т/с.
14.30 Угадай мелодию.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 Трагикомедия «Целитель Адамс».
17.00 Пять вечеров.
18.00 НОВОСТИ.
18.20 Криминальная Россия. «Осторожно, квартирант!», д/ф. 1-я серия.
18.50 «Основной инстинкт», ток-шоу.
19.50 Поле Чудес.
21.00 ВРЕМЯ.
21.25 Евровидение-2005.
22.50 Фантастический триллер «Чужие».
01.20 Драматический триллер «Монстр».
03.20 Приключенческая комедия «Измученные походом».
05.10 - 06.00 «Собаке дело», т/с.

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!
«ТЫВА»

06.15, 07.15, 08.05 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
06.45, 07.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

08.45 «Тайны следствия-3», т/с.
09.45 «Мой серебряный шар. Надежда Аллилуева». Ведущий — Виталий Вульф.
10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.

СУББОТА,
ФЕВРАЛЬ 26

1 КАНАЛ

06.00 НОВОСТИ.
06.10 «Земля до начала времен», т/с.
06.30 Фантастико-приключенческий фильм «Турбо-рейнджеры».
08.20 Играй, гармонь любимая!
09.00 Слово пастыря.
09.10 Здоровье.
10.00 НОВОСТИ.
10.10 Смак.
10.30 «Кумиры». Валентина Толкунова.
11.10 Спецрасследование. «Секты. Жертвы. Деньги».
12.00 НОВОСТИ.
12.10 «История с географией». «Королевская битва: волк атакует».
13.10 «Дисней-клуб». «Микки Маус и его друзья».
13.40 Умницы и умники.
14.20 Пестрая лента.
15.10 Слабое звено.
16.00 Фантастический боевик «Патруль времени».
17.50 Классика Уолта Диснея. «Золотые годы Микки Мауса».
18.00 НОВОСТИ.
18.10 Большой праздничный концерт.
20.00 Кто хочет стать миллионером?
21.00 ВРЕМЯ.
21.20 Розыгрыш.
22.30 Золотой граммофон.
23.40 Тихий дом.
01.40 Фантастическая трагикомедия «Вечное сияние чистого разума».
03.40 - 05.45 Психологический триллер «Таксист».

РОССИЯ

05.40 «Живые и мертвые», х/ф. 1-я серия.
07.15 «Большая перемена» с Ю.Николаевым.
07.40 Золотой ключ.

«ТЫВА»

11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.

РОССИЯ

11.50 «Мусульмане».
12.00 «Линии судьбы», т/с.
12.45 В поисках приключений.
13.50 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

14.10 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.

РОССИЯ

14.30 «Частная жизнь», ток-шоу.
15.30 «Любовница», т/с.
16.30 ВЕСТИ. Дежурная часть.

«ТЫВА»

16.40 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.00 ВЕСТИ.
17.10 «Кулагин и партнеры».
17.45 «Кармелита», т/с.
18.45 «Исцеление любовью», т/с.
19.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
20.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

20.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.

РОССИЯ

20.50 Спокойной ночи, малыши!
20.55 «Тайны следствия-3», т/с.
22.00 Премьера. «Любовница», т/с.
23.00 Боевик «Я - кукла».
01.10 - 03.55 «Спящие», х/ф.

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
09.05 «Она написала убийство», т/с. «Обыкновенное убийство».
10.00 СЕГОДНЯ.
10.15 Военное дело.
10.45 «Агент национальной безопасности-5», т/с.
11.55 «Ментовские войны», т/с.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.35 Остросюжетный фильм

«Стрингер».
15.35 Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 «Принцип «Домино», ток-шоу.
17.30 «Стресс», ток-шоу.
18.30 Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 «Ментовские войны», т/с.
20.45 «Агент национальной безопасности-5», т/с. «Фамильные драгоценности». 2-я серия.
21.50 Чрезвычайное происшествие.
22.00 СЕГОДНЯ. 22.00.
22.35 Совершенно секретно. Информация к размышлению.
23.30 Военная драма «Война Харта».
02.00 Кома: это правда.
02.30 Бильярд.
03.15 «Западное крыло», т/с.
04.00 СЕГОДНЯ.
04.15 «За гранью возможного», т/с.
04.55 «Без следа-II», т/с.
05.40 - 06.00 Чрезвычайное происшествие.

ТВЦ-Сибирь

06.00 Настроение.
08.30 Газетный дождь.
08.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
09.00 «Долгая дорога в дюнах», х/ф.
10.35 «За кулисами», т/с.
11.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
12.00 «Профессия - жизнь». Торжественная церемония вручения международной премии в области медицины.
13.05 «Инспектор Деррик», т/с.
14.10 «Свой дом». Телегазета «Из рук в руки».
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.00 Регионы. Прямая речь.
15.25 «Мастер из Кламси», м/ф.
15.55 Супердиск.
16.05 «Криминальный кроссворд», т/с.
17.05 Деловая Москва.
17.45 СОБЫТИЯ. Время москов.

★ Ак-көк экран ★ Ак-көк экран ★

08.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

08.10 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.

РОССИЯ

08.20 Русское лото.
08.55 Утренняя почта.
09.25 Субботник.
10.10 Смехопанорама Евгения Петросяна.
11.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

11.10 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

11.20 Сто к одному.
12.15 В поисках приключений.
13.15 Клуб сенаторов.
14.00 ВЕСТИ.
14.20 Детектив «Версия полковника Зорина».

«ТЫВА»

16.00 ВЕСТИ-ТЫВА.

16.15 ЗАКОНОДАТЕЛЬНАЯ ВЛАСТЬ.

16.20 ЯКУТСКИЙ КУЛЬТУРНЫЙ ЦЕНТР.

16.35 ХӨГЖҮМНҮГ ВАЙЫР.

17.30 Точка зрения Жириновского (на платной основе).

17.45 ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

17.55 Коллаж.

РОССИЯ

18.00 «Юрмалина». Международный фестиваль юмористических программ.
19.50 В «Городке».
20.00 ВЕСТИ.
20.25 Зеркало.
20.35 «Честный детектив». Авторская программа Э.Петрова.
21.05 Мелодрама «Игры взрослых девочек».
23.45 Комедия «Голубоглазый Микки» (Великобритания-США). 1999 г.
01.50 - 02.46 «Горячая десятка».

НТВ

06.00 «Война Харта», х/ф.
08.00 СЕГОДНЯ.
08.15 «А вдруг получится?», м/ф.
08.25 «Полицейский Кэттс и его собака», т/с.
08.55 Без рецепта.
09.25 Дикий мир.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Растительная жизнь.
10.55 Кулинарный поединок.
11.55 Квартирный вопрос.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.20 Особо опасен!
13.55 «Зима на НТВ». Концерт.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 Женский взгляд.
16.55 Своя игра.
17.50 «Мангуст», т/с. «Вдова на выданье».
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 Профессия - репортер.
20.10 Детектив «Отсчет убийств».
22.40 Лучшие бои Роя Джонса.
23.45 Эротический альманах «Женщины».
01.45 Футбол в разрезе.
02.35 «Однажды в Калифорнии», т/с.
04.00 СЕГОДНЯ.
04.10 - 06.00 Драма «Боль любви».

ТВЦ-Сибирь

07.10 «Волкодав», х/ф.
09.00 Алексей Баталов. «Заметки на полях».
09.25 Про питание.
09.35 Прорыв.
10.05 Песенка года.
10.30 АБВГДейка.
11.00 Без репетиций.
11.25 Пятая передача.
11.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
12.05 Фильм-сказка «Королевство кривых зеркал».
13.20 «Храбрец-удалец», м/ф.
13.35 Солнечный круг.
14.10 «Народные средства, или Живем, как умеем». Юмористическая программа.
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.

18.15 Приглашает Борис Ноткин.
18.40 Телемагазин.
19.00 «Комиссар Мулен», т/с.
19.50 «Народ хочет знать», ток-шоу.
20.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
21.20 Пять минут деловой Москвы.
21.25 Детективно-психологическая драма «Волкодав».
23.35 Времечко.
00.10 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.35 Русский век.
01.15 - 03.15 Драма «Ущерб».

ТНТ

06.55 Москва: инструкция по применению.
07.20 «Любовь и тайны Сансет Бич», т/с.
08.10 Глобальные новости.
08.15 «Котопес», м/с.
08.40 «Ох, уж эти детки», м/с.
09.05 «Как говорит Джинджер», м/с.
09.45 Русская усадьба-4.
10.00 Завтрак с Дискавери.
11.00 «Моя большая греческая свадьба», х/ф.
13.15 «Дикая семейка Торнберри», м/с.
13.40 «Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения», м/с.
14.05 «Эй, Арнольд!», м/с.
14.30 Телемагазин.
15.00 Голод.
16.00 «Девственница», т/с.
17.00 Дом-2. Зимовка.
18.00 «Окна», ток-шоу.
19.00 Школа ремонта.
20.00 Живой журнал.
20.30 Москва: инструкция по применению.
21.00 «Окна», ток-шоу.
22.00 Дом-2. Зимовка.
23.00 «Красивый и упрямый», х/ф. 1-я и 2-я серии.
02.15 Дом-2. После заката.
02.45 Москва: инструкция по применению.
03.15 Наши песни.
03.30 Живой журнал.
04.00 Голод.
05.00 - 07.00 «Рокеры-3», т/с.

Айтырыг - харыы

Бистиң номчукчулары-выстың салып турар чамдык айтырыгларына харыылап бээрин ТР-ниң Курсанэпидхайгаарал станциязының ниити гигиена талазы-биле эмчизи И.С.Мазилкина-дан дилээн бис.

Аыш-чем садып алырга, ооң картында янзы-бүрү, чижээ, Е 100 дээн ышкаш бүдүмелдерни холаан деп каан боор. Оларның херээ чүл?

Чамдык бүдүмелдерни продуктуң амданын, өңүн кадагалап арттырар, чыдын чаагай болдурар дээн ышкаш сорулгаларлыг немеп турар. Чижээ, Е 100-тен Е 199 деп саннарга чедир демдектер өң кириген азы өңнээр бүдүмелдер холаанын көргүзүп турар. Е 200-тен Е 299-ка чедир демдектиг бүдүмелдерни продуктуң шыгжаар хуусаазын узадыры-биле ажыглаар.

Мындыг бүдүмелдерни каяа, каян, кайы хирени, канчаар холуп болурунун хемчээлдери тускай шинчилелдер соонда доктааттыңан. Бо талазы-биле доктаамал хыналданы бүдүрүлгө чериниң технологтуг албан чери, шилилгелиг хыналдаларны Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг төптери чорудуп турар.

АЫШ-ЧЕМГЕ
ХОЛУП

АЖЫГЛАВАҢАР

Россия Федерациязының Курсанэпидхайгаарал албаны сөөлгү үеде чуртта хөйү-биле ажыглаттынып эгелээн аыш-чемге биологтуг немелделерниң шынарының хыналдазынче онза кичээнгейни углап эгелээн.

Ынчангаш Кызылдың Курсанэпидхайгаарал төвү РФ-тиң күрүнениң санитар эмчизиниң 2004 чылдың декабрь 27-де № 201 «Аыш-чемге холуур биологтуг немелделерге хамаарыштыр санэпидхайгааралды күштелдирериниң дугайында» доктаалыга дүүштүр хоорайда «3 медведя», «Стрела», «Идегел», «Кан-оол», «Тыва-Фармация», «ГАОО-2» деп 6 аптека албан черлеринге хыналдаларны чоруткан. Түннелинде биологтуг 3 немелдениң шынары багай, санитар дүрүмүңге таарышпас болган. Шак ындыг шынары багай бүдүмелдерни аыш-чемге холуп ажыглаарга дүрген эвезда болза, чоорту кижиниң организмине янзы-бүрү аарыглары тывылдырып болур.

Ынчангаш капсула хевирлиг кылдыр бүдүргөн «Здравушка» деп биологтуг немелдени (Санкт-Петербург хоорайда «Пастер» фармакологтуг каттыжыышкын» КХН 2003 чылда бүдүргөн), «Здравушка» деп аыш-чемге немээр биологтуг немелде бүдүмелди (база-ла үстүңде адаттыңан бүдүрүлгө кылган), «Лохеин» деп аыш-чемге биологтуг немелдени (Томск хоорайга Академический проспектиге бүдүргөн) садып ап, аыш-чемге ажыглап болбазын, оларның хоралыг бооп болурун Кызылдың Курсанэпидхайгаарал төвү чурттакчыларга дыңнадып тур. Ол талазы-биле хоорайның курсанэпидхайгаарал төвүнүн кол санитар эмчизи тускай доктаалды хүлээп алган.

Ирина МАЗИЛКИНА,
интерн санитар эмчи.

**ВОСКРЕСЕНЬЕ,
ФЕВРАЛЬ 27****1 КАНАЛ**

06.00 НОВОСТИ.
06.10 «Земля до начала времен», м/с.
06.50 Киноальманах «В профиль и анфас».
08.20 Армейский магазин.
08.50 «Дисней-клуб». «Команда Гуффи».
09.10 В мире животных.
10.00 НОВОСТИ.
10.10 Непутевые заметки.
10.30 Пока все дома.
11.10 Дог-шоу.
12.00 НОВОСТИ.
12.10 «Живая природа». «Правда о тигре».
13.10 «Дисней-клуб». «Микки Маус и его друзья».
13.40 Зимняя шутка.
14.10 Встань и иди.
14.40 Слабое звено.
15.30 Алла Пугачева. Избранное.
18.00 Времена.
19.00 Ералаш.
19.20 Комедия «Доктор Дулиттл».
21.00 ВРЕМЯ.
21.45 Драма «Игры разума».
01.40 Комедия «Кофе и сигареты».
03.30 - 05.40 Романтическая комедия «Увлечение Стеллы».

РОССИЯ

05.50 «Живые и мертвые», х/ф. 2-я серия.
07.25 Колоссальное хозяйство.
07.40 «Военная программа» А.Сладкова.
08.00 ВЕСТИ.
08.10 Местное время. ВЕСТИ - МОСКВА.
08.20 Студия «Здоровье».
08.50 ТВ Бинго шоу.
09.05 Диалоги о животных.
10.00 Вокруг света.
11.00 ВЕСТИ.
11.10 Местное время. ВЕСТИ - МОСКВА.
11.20 Пирамида.
11.50 «Городок». Дайджест.
12.20 Сам себе режиссер.
13.15 Парламентский час.
14.00 ВЕСТИ.
14.20 «Фитиль № 32».

15.15 Мелодрама «Любимый Раджа».
17.55 «Бенефис Александра Буйнова» с участием Владимира Винокура, Надежды Бабкиной, Олега Гамзана, Николая Баскова.
20.00 ВЕСТИ недели с Сергеем Брилевым.
21.00 Специальный корреспондент.
21.25 Боевик «Трудная мишень».
23.25 Комедия «Деньги решают все».
01.20 - 03.11 «М.Баттерфляй», х/ф.

НТВ

06.00 «Шапокляк», «Чебурашка идет в школу», м/ф.
06.30 Приключенческий фильм «Таинственный остров».
08.00 СЕГОДНЯ.
08.15 «Сказки Баженова».
08.40 Их нравы.
09.25 Едим дома.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Чрезвычайное происшествие.
10.50 Top gear.
11.25 Дачники.
12.00 «Школа злословия», ток-шоу.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.20 Военное дело.
13.55 Психологическая криминальная драма «Дело Румянцева».
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 Тайны разведки.
16.55 Своя игра.
17.50 «Мангуст», т/с. «Чужая война».
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 Чистосердечное признание.
20.10 Психологический триллер «Молчание ягнят».
22.35 «Организованная преступность», д/ф. из цикла «Поймать и посадить».
23.30 Трагикомедия «Нашествие варваров».
01.30 Драма «Код неизвестен».
03.30 Профессия - репортер.
04.00 СЕГОДНЯ.
04.10 - 06.00 Вестерн «Джеримая Джонсон».

ТВЦ-Сибирь

06.50 «Сказочный принц», х/ф.

08.30 Православная энциклопедия.
09.00 Отчего, почему?
09.50 Марш-бросок.
10.20 Наш сад.
10.45 Лакомый кусочек.
11.05 21 кабинет.
11.30 Шар удачи.
11.45 СОБИТИЯ. Время москв.
12.00 «Алфавит», телеигра.
12.50 Киноповесть «Наш дом».
14.45 СОБИТИЯ. Время москв.
14.55 «Криминальный кроссворд», т/с.
15.45 Приглашает Борис Ноткин.
16.15 «Здравствуйте, люди!». Первый международный фестиваль авторской песни.
17.15 Великая иллюзия.
18.05 «Собачья работа», т/с.
20.00 Момент истины.
21.00 «Не покидай меня, любовь!», х/ф. 3-я и 4-я серии.
23.25 «Завтра, послезавтра... и все дни недели».
23.55 Деликатесы.
00.35 Супердиск.
02.05 - 02.35 Чемпионат мира по мототриалу в залах. Гран-при Франции.

ТНТ

08.00 «Наша секретная жизнь-3», т/с.
08.50 Каламбур.
09.20 «Джэкс и Вустер», т/с.
10.10 Фигли-мигли.
10.35 Маски-шоу.
11.00 «Мужской санаторий», х/ф.
13.20 «Сейлормун снова с нами», м/с.
14.30 Маски-шоу.
15.00 Каламбур.
15.30 Фигли-мигли.
16.00 «Агентство НЛС-2», т/с.
17.00 Дом-2. Зимовка.
18.00 «Саша + Маша», т/с.
18.30 «Две блондинки против грязи».
19.00 Школа ремонта.
20.00 «Агентство НЛС-2», т/с.
21.00 «Запретная зона», ток-шоу.
22.00 Дом-2. Зимовка.
23.00 «Саша + Маша», т/с.
23.30 «Комедийный коктейль», т/с.
00.30 «Смешные и голые», т/с.
01.00 Дом-2. После заката.
01.30 «Квартирка», т/с.
02.20 Микс фэйт: бои без правил.
02.55 Голод.
03.50 - 06.10 «Молоко», х/ф.

Төрүттүнгөн хүнүнөр - биле!

Бистиң ынак оглу-вус, күдээвис, акывыс, ачавыс **Арслан Николаевич АРАКЧАА** чаа уткуп алганывыс Дагаа чылының февраль айда төрүттүнгөн хүнүн демдеглеп эрттирп турар. Ол Самагалдайга төрүттүнгөн, аңаа өскөн. Амгы үеде өг-бүлөзибиле Кызылда чурттап, ажылдап чоруур. «Чингис-Хаан» дээр реклама агентствозунуң дизайнери. Ажылында аныяк оолдарны удуртуп-башкарып, оларны ус-шевер болурунга өөредип турар. Эш-өөрүнгө ол аажок хүндүткелдиг. Ажы-төлүнгө ынак, кады чурттаан эжинге бердинген. Эш-өөрүрек, экииргек, дузааргак, томааның, чок киживиске дараазында одуртуларны бараалгаттывыс:

Бижиир, чуруур, ус-шевер
Бистиң ынак Арсланывыс
Чойгана дээр чараш кыстың
Чоргаар эжи, чөленижи.
Ийи оолдун, бир кыстың
Идегелдиг даянгыгы.
Аажы-чаңы бүдүштүг,
Ажыл дээнде кызымак,
Эчизинге чедирбээнде,

Эгелээнин ара кагбас.
Бүзүрелдиг кижиде,
Бүгүде ону мактаар.
Төрүттүнгөн хүнүн-биле
Дөгеревис байыр сунуп,
Аас-кежиин, кадыкшылды,
Ажылынга чедишкнни
Күзеп болгаш йөрээвишаан,
Күдүк базып мөгөйдивис.

Авазы, ачазы, өөнүң ишти, ажы-төлү, дуңмалары, төрелдеринден.

ӨӨРҮП ЧЕТТИРИИШКИН

Мен, **Мерген Маңнай-оолович ХАВАА**, 2004 чылдын октябрь айда аарааш, республиканың кезер эмнеге салбырынга дыка берге кезишкнни эртим.

Мээң амы-тынмны ал, мени өг-бүлөмге, ажы-төлүмге катап эгидип, чырык черге ам-даа чурттаар кылдыр бут кырынга тургускан буянның, «алдын» холдуг эмчилеривиске: кезер эмнегениң эргелекчизи Вячеслав Товариштаевич Ховалыгга баштаткан кезер эмнеге салбырының эп-найыралдыг коллективинге, ол ышкаш кезер эмчилер Анатолий Константинович Югайга, Сайын Сергеевич Климге, Шолбан Викторвичиге база салбырың бүгү эмчилеринге, эмчи сестраларыңа, санитаркаларыңа, реанимация салбырының эмчилеринге үнүп келген Дагаа чылында база кел чыдар байырлалдар: Ада-чурт камгалакчызының хүнү-биле эр эмчилерге, Март 8 байырлалы-биле херээжен эмчилерге байыр чедирип, оларга база өг-бүлөлөргө каң дег быжрыг кадыкшылды, аас-кежикти, буянның ажыл-ижинге ам-даа хөй-хөй чедишкннерни күзевишаан, өг-бүлөмнүн мурнундан өөрүп четтиргенимни илередип, черге чедир мөгөйдивис.

Хавааларның өг-бүлөзиден.

ЧОНУН ШАГААЛАТКАН

Мечи чылды үдеп, Дагаа чылын уткаан Шагаа байырлалы Чыраа-Бажы суурга Монгуш фамилиялыг өг-өрегелеринин организастап эрттиргени дыка солун болган. Ону Артур Сынаевич Монгуш удуртуп башкарган. Монгуш фамилиялыг 126 өреге бар. Чоннуң байырлалы хөгүлүг эртсин дээш тускай оргкомитет

эки ажылдаан. Чыраа-Бажының чурттакчылары ол хүннерде яны-бүрү оюн-тоглаа, мөөрейлерге киржип, мага хандыр ойнап байырлаан. Суурнуң эң улуг назылыг чурттакчызы Куулар Ордашка мөөрейлерге идепкейлиг киришкени дээш оргкомитет аът шаңгалын тывыскаан.

Оолак КАРА-САЛ.

**АЧЫ-ДУЗА МАРАФОНУНЧЕ
ЧАЛАДЫВЫС**

Бурятияда «Иволга» дацанынга өөренип турган 8 харлыг Монлам Сундуй деп бичии оолду Индияже улаштыр өөредип чорудары-биле 2005 чылдың март 5-те эртенгениң 10 шакта Кызыл хоорайда «Аныяк» өөредилге-бүдүрүлгө төвүңге (Почта доктаамы) ачы-дуза марафону болур. Аңаа кээп, идепкейлиг киржиринерни чонувустан дилеп тур бис.

Төрелдери.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим уруувус, дуңмавыс, угбавыс **Амира Семеновна ДОНГАК** Екатеринбург хоорайга өөренип тургаш, аарааш чок болган. Бистиң өг-бүлөвиске улуг чидирг, аар соугу таварышкан. Берге бо үеде биске моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедирген Мөңгүн-Тайга жожуунуң чагырга черинге, сайгарлыкчыларга, коммунал ажыл-агый черинге, чаңгысклассчыларынга, коллективтерге, Любовь Булучуновага, Кула Сергей Ховалыговичиге, Светлана Васильевнага, Екатеринбургта өөренип турар эштеринге, ырак-чооктан келген дөргүл-төрелдеривиске, дуңмаларывыска, ачы-буян чедирген чонувуска четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгөйип ораарывысты «Шын» солунну дамчыштыр илереттивис.

Авазы, ачазы, угбалары, акыларыңдан.

ЧЕМ - ЭМ БОЛЗУН Аравыста чугаа болзун

Кыш адакталып кел чыдар. Ынчангаш кышкы «уйгудан оттур» үе ырак эвес, барык келгени бо. Шагзыргай, чалгааранчыг кылдыр көстүр апарганывыс илдең. Биохимиктерниң санап турары-биле алырга, бо үедеги ниити байдалывыс баш мээзинге хүн чырыгының чедишпейн турарын херечилеп турар. А чазын организмге биоритм талазы-биле ескерлишкннер болур. Физиологтар ону "часкы десинхроноз" дээр. Ынчангаш бистиң иштики "шагывыс" даштыкызындан озалдап турар болганда, организм кошкап, аарыычалывыс кончуг апарган. Оон кандыг түңнел үндүрүп болурул? Организмге, ооң "серген, оттуп" кээринге дузалажыр апар-дыр бис.

Гиппократтың: "Чип турар чемиң - сээң эмиң болзун!" дээн сөстөрүн чугаалай берген болганывыска, кичээнгейивис чемге кээр-дир.

—Крупалар үнүш белоктары-биле болгаш организмге эрежож чугула аминокислоталар-биле байлак болгаш ханда холестеринниң деңгелин кудуладыр аргалыг. Ынчангаш эртенги чемге каша чип алып болзувусса, ол күш киирер.

—Сүттен кылган продуктулар: кефир, быштат, йогурт, творог, сүт чазын кажангызындан-даа артык херек.

—Балыкты чемге неделяда ийи удаа ажыглаары күзэнчиг. Ол хан дамырларын быжылгавышаан, атеросклерозтан камгалаар шынарлыг.

—Ногаа, фрукт аймаан доктаамал чири күзэнчиг. "С" деп витамин чазын чигир-биле холуй былгап каан кара инек-караанда, чыжырганада камгалаттынып артык болур Ыт-кадының кургадып каан чемижи база витамин-биле элбек. Капуста, свекла, яблок организмни дыка хөй аарыг-

лардан камгалаар шынарлыг.

—Ийи улуг шопулак ишти инек-карааны (кургадып-даа каан болза ажырбас) стакан ишти чылыг сугга каггаш, оожум отка 10 минута хайыңдырыптар. Оон шак хире тургузупкаш, сыскааш, 1/4 стаканни хүнде 4 удаа ижерин хан базыышкыны бедик улуска сүмелеп турар.

—Ногаа өңнүг яблок-биле гастрит эмнеп болур. Ону белеткеп алыры көңүс белен: 2 яблокту карттап каапкаш, дүрбүй туткаш, эртенги үеде чири. Ынчалза-жок сагыыр кол бир чүүл: яблокту чири мурнунда база чиген соонда 4 шак иштинде чем чивес, суук чүүл ишпес. Ынчаар эмнеттинериниң хуусаазы—3 ай. "Эмни" ажыглаарының чуруму: бири айында—хүнүнүң-не, ийигизинде—неделяда 3 удаа, үшкүзүнде—неделяда чаңгыс катап чири.

Өг-бүлө айтырыгыларынның дугайында сеткүүлден белеткээр.

ҮНЕЛЭЭР БООР

Бо чылын Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 60 чылын байырлаар деп турар болгай.

Улуг Тиилелгеге, бичии-даа бол, үлүүн кирип, эрес-дидим, уйгу-чыдын чок демисежиң чораан тыва эки турачыларның аразында мээң авамның ачазы—кырган-ачам Ендан Тамбаевич Күжүгеттиң бары—меңээ улуг өөрүшкү, чоргаарал. Олар дайын шөлүңгө мурнуку шугумга тулчул турганнар.

Фронтучу кырган-ачам дугайын 1998 чылдан эгелеп солун-сеткүүлге бижиң, архивтен документилер чыып, сүржүп тургаш, 2000 чылда ТР-ниң Чазаанче чаңгыс уруу авамга бажың бээр-биле дилег билдиринишкнни кирирген бис. Мынчага чедир бажың үлээр комиссияның харыы бербейн турары сагыш-сеткилге дыка-ла хомуданчыг-дыр. Фронтучу кырган-ачам боду 1952 чылда-ла чок апарган. Бажың дужаат-

Чагаалар аразындан

тынып, ажыглалга кирип турарын көрүп турувуста-ла, авамның ады чок боор-дур. Авам хөөкүйнүң чөгөли төне берген. Ам Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 60 чыл оюн демдеглээр юбилейлиг чылында идегеп олурап. Оода бо чылын фронтучу кырган-ачамның ачы-буянын бажың үлээр комиссия үнелеп көөр боор.

Алдын-кыс КЫЗЫЛБАЙ.
Кызыл хоорай.

ӨГ-БҮЛҮЕ уявыс, өргээвис

Таңмаланып арткан

Каас-чараш каптагайга, чырык хүннүң адаан орта кижичи амытан төртүтүңүп кээри-улуз аас-кежик. Мээң дуңмам Сайзана бистиң өг-бүлөвиске 1986 чылдың 6 айның 5-те төртүтүңүп немешкен. Ынчалза-даа ол аас-кежик биске үр-даа болбаан.

Чырык биле дүн ышкаш, аас-кежиктиң дайзыны — өлүм кымны-даа кээргебези хомуданчыг. Дуңмавыс хып дээн чалыы-чаш назынындан, эрте-ле чырык өртемчейден, аа сүдүн эеп өскен авазындан, ачазындан, эргим төрөөн кижилеринден, эш-өөрүндө чарлып чоруткан. 2004 чылда 11 классты Суг-Аксы ортумак школазынга доозуп тургаш, чок болду.

Доозарынга чедир чүгле 3-ле ай арткан турган. Школага өөренип тургаш, өөредилгезинге сундулуг, чеже-даа кадыгы кошкак болза, эштеринден чыда калбайн, эки өөренип турган. Ол эш-өөрүзүрек, хүндүлээчел, топтуг-томааныг, биче сеткилдиг, дузааргак, чугаалаан сөзүңге ээ болур — ховар кижилерниң бирээзи чораан. Хостуг үелеринде анаа черле олурбас: аргыттынып, даараныр. Ажыл кыла бергенде, ара черле кагбас, эчизинге чедир кылбаан шаанда амыравас, кылдыр дээн чүвезин ыяап күсседир.

Ооң арнындан кезээде хүлүмзүрүг ыравас, кевин черекчок чүвөгө ажынып, хордап-даа турбас, анаа-ла каттырып, хүлүмзүрүп каар кижичи.

Шак-ла мындыг чаптанчыг, чараш дуңмавыс, кызывыс бо чырык өртемчейден чарлып чоруткан. Бо улуг чидириг кажан-даа утундурбас бооп, бистиң сагыш-сеткиливиске аары-биле таңмаланып арткан.

Ооң күзели — эмчи болуксаар, ынчангаш химия, биология кичээлдеринге сонургалы улуг турган.

Угбазы Байырмаа ХОВАЛЫГ.

«Күдээвистин күжүн көрээл...»

Беиң ийи эми дег, ийи кыстыг, аъттың ийи кулаа дег, ийи оолдуг мен. Кыстарлыг кижиге күдээ, оолдарлыг кижиге келин ыяап-ла турар ужурлуг. Амыдыралга дыңнап, көрүп-даа чоруурга, күдээ, келин деп кижилер кижиниң оглу, кызы-биле дөмей апаар, ындыг болур-даа ужурлуг.

Бо чүүлүмге сеткилимге таарышкан, ажил-ишчи, бүдүштүг, сагыш-сеткили чиик, төрөлзирек, хүндүлээчел, «элезинниг» дижиривис Эрзин чурттуг, турза — узун, тутса — мөгө күдээмниң дугайында бижикседим. Ол күдээвис бистиң идегеливисти, бүзүреливисти чаалап алган, хүндүткелдиг болгаш чоок киживис. Уруум-биле он ажыг чыл чурттааш, ийи оолдуг болганнар.

Күдээвис кончуг чазык, чугаа-сооттуг, ажил-амыдырал дээш кызып, сагыш човап чоруур кижичи. Ол келген санында-ла кижиниң кадык-деңгелин албан айтырар. Чүү чүвө чедер азы четпейн турарын дораан эскерип каар. Аал-оранында өөрүшкү, муңгалды, чедер-четпестерни ажыкы-биле чугаалаар чүвө. Ооң туруштуун, шыдамын, ажык сеткилдин кайгаар мен. Ол бодунуң кандыг чораанын, эрткен-барганын чажырбас: «Аныяк чорааш, арагдарыны ижер чордум, аажы-чаңым-даа берге чораан. Силерниң урууңарга душкаш, эрги хевээр ол-ла чаңым-биле чурттап чораан болзумза, чуртталгадан чүү-даа үнмес турган деп чүвени билгеш, ол «ажыг сугдан» анаа-ла бодум хөңнүм-биле чарылдым»

деп чугаалаар болгай.

Өг-бүледе байдал экиде, чуртталга чараш-даа, солун-даа. Уруум чоргаар, силиг, аныяк хевээр. Кижиниң төлүн ап алгаш, ынчаар эдертип, камнап, ажил-агыны бүдүңгүр, амыдыралы четчир, өөрүшкүлүг боорга, ие кижиниң сеткилинге өөрүнчүг-дүр. Уруум — дээди категорияның дефектолог башкызы.

Ам бичии күдээм дугайында сонургадап көрейн. Чогум боду багай эвес эр чүвө. Уруум-биле эл-найралдыг, эки-ле чурттап чордулар. Кайгал, акшалыг херэжениң дүлгээзининге алыпкыш, ажы-төлүн каапкаш чорупту. Ооң сонургалы ындыг турганы ол ыйнаан. Мегелеп чоруурунуң орнунга, шуут чоруй барганы база дээре ыйнаан.

Кырган-даа болзумза, ажы-төлүмнү бар-ла шаам-биле азыражып, деткижип чор мен. Удавас эр улустуң байырлалы — февраль 23 болгай. Ынчангаш оолдарымга, күдээлеримге быжыг туруштуг, чаагай сеткилдиг, өг-бүлезиниң, дөргүл-төрелдериниң быжыг чөлөнгинжи бооп чоруурун күзээр-дир мен.

Алдын-кыс САРЫГЛАР.
Кызыл хоорай.

Аас-кежиктиг чурттаар дизе...

Бир эвес силер кижини эки ажылдаар, даанганын эки күсседип шыдаар кижичи кылдыр чаңчыктырып алыр деп бодаар болзуңарза, ол кижиче улуг кичээңгей салып, ооң чедишжин бүрүзүн чүлдүгүзүңүп, сорук кирип, хей-аъдын көдүрүп турар болзуңарза, ол кончуг кызыл ажылдаар болгаш бодун эки кижичи кылдыр чайгаар-ла кижизидип эгелээр.

Бир эвес кым-бир кижиге «сээң бодап турарың шын эвестир» дээр болзуңарза, ооң угаап бодаар шинээзин кудуладып, ооң удурланышыкынын чедип ап болур силер. Чок болза ол кижиниң аайынга кирер апаар силер. Аңаа кичээңгейлиг, ооң сонургалын билип, ону деткип, чугаалажыр болзуңарза, ол кижиден чүгле эки чүлдү манап болур силер. Бай-даа, ядыы-даа, оор-даа кижичи бодун эки шынчы кижичи кылдыр сурагжыырын кызар.

Бир эвес кандыг-даа кижиде ооң бир-ле чажыт эки талазын эскерип кааптар болзуңарза, ол кижичи бодун эки кижичи кылдыр бадыткаарын оралдажыр апаар. Бичии уругларны безин эки өөренир кылдыр: «Кончуг угааныг, эки өөренир, уруум сен» деп үргүлчү мактап турар болзуңарза, ол кижичи оон-даа артык мактал чедип алыр дээш эки өөренип эгелээр. Чүгле аңаа кичээңгейлиг, негелделиг, ооң сонургалын билири чугула. Кижичи бүгү чуртталганың дургузунда күжүнүң-даа, угааның-даа курлавырының чүгө кезик-чамдын амыг-лаар. Бир эвес эки кижичи болзун деп күзээр болзуңарза, аңаа бүзүрелди берип, эки сеткилдиг, хамаарылгалыг болзуңарза, ооң эки кижичи болурун чедип ап болур.

Аас-кежиктиг амыдыралды чедип алыр дизе, чүнү кылыр ужурлугу? Кандыг-даа кижичи амыдыралче орукту шилип алыр-

га, эртем-билиг чедип алыр болгай. Билиглерниң үнер дөзү ном болганда, хей номчуттунуп, арыг агаарга дыштанып, спортка, хөгжүмгө ынак бооп, сагыш-сеткилге чараш бодалдар бодаар аргалыг болза эки. Кижичи бойдустуң төлү болганда, бойдуска ынак, аңаа хумагалыг болуру албан. Чайын сугга эштип, ооң кырынга салдап чыдарга, төрөөн чериң хеми сени өпейлеп, чайгал турар кылдыр бодал алза эки. Арыг хемниң дүвүндө даштарны чарашсынып, оон тургаш, хүнге дөгеленип, эргеленип, даамчырап чыдарывыска, хей-ле эки энергиялар бисти долганып келир болгай. Эки өөредилгени чедип ап, чуртталгага таалаар бис.

Ажылчын орукту эгелеп, эрзэн шокар чуртталганың чажыттарын билип, күзөл-сорукту чедип алырынга «мээң тура-соруктуг чорум дузалаар, мен эр хей-дир мен» деп бодангылаар болза эки. Чүнү-даа кылыр мурнунда боданып, ажылды канчаар кылырын, чүдөн эгелээрин ыяк боданып алыр болгай бис. «Угаан-биле чедип албаан чүвени күш-биле кажан-даа чедип ап шыдавас» дижири кончуг-ла шын. Эки-даа, багай-даа чуртталганың чаяк-чылары боттарывыс-тыр бис. Чедишжиниң болурунуң аргаларын сүмелеп көрейн:

❖ Кижилерге дуза кадып, чаагай сеткилдиг болур. Ол дуза-нар дөмей-ле эглип келирин

утпаңар.

❖ Бойдустуң чаражын таалал-биле көрүп, магадап, үнелеп өөрениңер.

❖ Уругларыңар-биле кады селгүүстеп, ойнап, бүгү-ле сеткил сагыжыңардан каттыржыңар.

❖ Солун кижилер-биле таньжып, оларны арга-сүмезин ап хөөрежиңер.

❖ Удууруңар мурнунда эң чараш, чажыт күзөл, бодалдардан боданаңар.

❖ Чараш хөгжүм аайы-биле ырлап, танчылап-даа болгай-ла.

❖ Кандыг-бир ажылыңар азы күзелиңер бүтпээн болза, кым-бир кижини азы туруп турар тургузуну буруудадыр чоруктан уштунуңар.

❖ Мага-бодуңарны арыг, чараш болдуруп, бодуңарга ынак болуңар.

❖ Хоралыг суксуннар, арага ишпеңер, наркотик, таакпы тыртпаңар.

❖ Хензиг үрезинден бүзүрелди тып, бергелер турза-даа, ону шыдамык эртсе, күзөл бүдеринге идегенер.

❖ Аас-кежиктиг болуруңарга бүзүрелдиг болуңар.

❖ Иштики сеткилиңер чараш болуп, кижилер-биле шын чугаалажып билир болуңар.

❖ Хвйнү билир болгаш үргүлчү өөренип турар болзуңарза, даштыкы хевиринер безин чараш болур.

❖ Бисте өөрүшкү бар, чүгле ону дашкаар үндүрзе эки. Каттырар болза, кижиге эки энергия кээп, чедишжин боду-ла чедип кээр. Ол чедишжин аас-кежикти, аас-кежик бай-шыдалды, алдар-макталды болдулар.

Анчымаа МОНГУШ.

Кызыл кожуун.

«Адалыг кижичи — чоргаар...»

Салым-чол... Кижичи ону бодунуу-биле кылып, чагырып-даа шыдавас. Чылдың кайы-даа цезинде төртүтүңген кижичи бо сарыг өртемчейге чурттаар салымныг, оон өйү кээрге, өске өртемчейге чоруур. Уениң эртип турарының дүргенин кижичи кайгал ханмаст-тыр. Бистиң ачавыс онзагай чораан. Бодум хуумда «езулуг эр кижичи» кылдыр санаар мен. Орус улустуң үлөгөр домаанда ышкаш, бистиң ачавыс «теректи тарааш, бажыңны туткаш, оолдарны өстүрүп каан».

Ачам Улуг-Хем кожууннуң Демир-Сугга 1939 чылдың март 3-те арат өг-бүлеге төрүттүңген. Ол политиктиг репрессияга таварышкаш когараан Шангыр-оол Маадываевич Донгактың оглу-дур. Оң адазын хоругдап, тудуп аппаратчының соонда, бажың-балгадын, мал-маганын хавырып аппаратчан. Ынчангаш ол «контр ажы-төлү» деп дорамчылалды угбалары-биле кады эдилеп эрттирген. Сөөлүндө оларның адазын агартканының дугайында «Шын» солундан карааның чажы бадып, ачазыңга номчуп берип турганын сактыр-дыр мен.

Ачавыстың күш-ажыл дептеринде чүгле мындыг демдегел бар: «Улуг-Хем кожуунда «Улуг-Хая» совхозка тракторист, чолаачы, гараж эргелекчизи, кол инженер бооп ажылдаан». Ол ажыл дээнде, карак кызыл кижичи. Кол-

хоз-совхоз диңмиреп турар үеде бис ачавысты бажыңга ховар көөр турган бис. Эртең 4-5 шак үезинде ажылдап чоруткаш, дүне чанып кээр. Ынчан чүгле бистиң ачавыс эвес, а бүгү чон ынчаар ажылдап турган.

Ада-иевиз 41 чыл кады чурттап, 4 оол, 4 кысты өстүргенер. Хей ажы-төлдүг-даа чораан болза, күш-ажылга, амыдыралга ынаандан олар бистерни төлөптү кижилер кылдыр кижизидип, шуптувусту эртем-билигиги кылдыр өөредип каанынга өөрүп чор бис. Ажы-төлүндө 4 дээди эртемниг башкылар, 2 эмчи, 2 техниктиг эртемниглер үнген. Хеймер оглу ТКУ дооскаш, ам аспирантурада өөренип турары база-ла ада-иевистиң дээди шаңналы деп санап турар бис.

Ачавыс 2001 чылдан эгелеп ажы-төлүн, төрөлдерин чыып ал-

гаш, Демир-Сугда адазының чуртун дагып эгелеп каан. Ажы-төлү бистер чылдың-на 6 ай эгезинде ачавыстың эки эгелээшкенин уламчылап чор бис. Ооң бир онзагай талазы — диңнээринге кончуг ынак. Чылдың-на 10 айның ортан үезинде ававыс тараа-быдазын белеткеп бээр, аныянда өске аңчы акылары-биле, а сөөлүндө оолдары өзүп кээрге, олары-биле диңнеп чоруптар турган. Ынчалдыр оолдарын бойдуска, төрөөн чуртунга ынак кылдыр өөредип чораан. Ынчангаш-ла боор, оолдары база күс дүжержеле, «тайга аары-биле» аары бээрлер.

Ол аныянда кончуг волей-болдаар, теннистээр, шыдыраалаар, а хүреш дээнде, каяа-даа сүрүп четкеш, албан көрүп алгаш, кээр. Солун-сеткүүл — ачавыстың чарылбас өнүү. 70-90 чылдарда тыва солуннарның шуптузун чагыдып чораан.

Тыва улустуң «Адалыг кижичи — чоргаар, иелиг — кижичи тодуг» деп үлөгөр домаанда ышкаш, шынап-ла, бис, ада-иевистиң 8 ажы-төлү, тодуг, чоргаар өзүп келгенивис — оларны үлүг-хуузу.

Саяна ДӨКПЕР-ООЛ.

Александр ДАРЖАЙ

СУГ-АКСЫНДА ЧАВЫТ БАЖЫҢЫМГА

Суг-Аксында чавыт бажың, Сурааң дыңнааш, сени көрүп чедип келдим. Авам, ачам аныянда Ажыл кожуп, аас-кежини сеңээ көргөн.

Өле-шокар өртемчейге Өл-чаш бодум авайымны тоттур эмип, Хамык чүүлдү сеңээ баштай Караам-биле элдепсинип көргөн боор мен.

Эжиң ажып, эргин артап, Эң-биле менди солчуп чолукшудум. Эвеген чаш хензиг оглун Эге чалыы ава уруг чөргөп турду.

Сактырымга, чалыы ие Чараш арны авамны дег хуулганзыг, Орунда чаш орунда мен Ойта дүжүп, хертеңейнип чытканзыг мен.

Чашкы шаамның чидиг үнүн, Чавыт бажың, ханаңда кээп шыгжаан-дыр сен. Шалаларда топуладыр, Чаянайнып баскан даажым дыңналы-дыр.

Алага баар күжүр бодум Ам-на харын, аалымда келгензиг мен - Авам чемзиг холу сунган Аажок хоюг шайын аартап органзыг мен...

Чавыт бажың, чашкы өргөзм, Чаагым куду аккан чажым эгениг чок. Чажырбайн ашак бодум Салаам-биле ыт-дааш чок чодуп ор мен.

Хайыралыг ава-ачам, Кады төрөөн акыларым, дунмаларым Хары угда деңге чыгып, Каткы-хөглүг чугаалажып орган дег бис.

Чавыт бажың, амгы чаштың Чаагай арыг, авыралдыг өргөззи бол! Буяныңыңы ыдыкшыдып, Мурнуң орта диске дүжүп чалбардым.

ЧИҢГЕ КОКПАМ

Чиңгир ногаан, делгем шыкта авам өөндөн Чиңге копка дыйлаңнадыр маңнап үнгөш, Алаак кежир оолак мени чедип алгаш, Аргыжылга оруунче кири чедирип каан.

Чычаан-терге бажы дозуп олурупкаш, Чиндиң көкте чиңге кокпам үдеп кагжык. Көзенектен карак уштап көөрүмге, Хөңнү муңгак аалче углай чүгүрүпчүк.

Ооң соонда хөй-ле чылдар шуужуп эрткен, Оолак бодум назы дөгүп кажарадым. Өскөн-төрөөн кидис өөмнү хөрек өйдүр Өйлөп-өйлөп сарынналдыр сактыр болдум.

Бир-ле катап өөренип дээш чорупканым Биезги ол орукка кээп дүжүп кагдым. Дыка далаш халып үнгөн чүве ышкаш, Дыйлаң кокпам менче уткуй маңнап орду.

«Аваң сени үрде манаан!» диген ышкаш, Чиндиңневе ногаан шыкта өскөн өөмчө Алаак кежир ашак мени чедип алгаш, Чиңге кокпам дыйлаңнадыр чүгүрүптү.

МООН СОҢГААР...

Моон соңгаар Шалың сүзүп, хончуларым өткүжеге Чаа-Хөлдүң шынаазыңга маңналас мен. Салымыңның кандыг боорун төлгөлөөн дег, Сайлыкталдыр сугга даштар чүгүрүтпес мен.

Моон соңгаар Чараш-Алаак хадыңыңга сарыым-биле Чайгы дүннү шуглак кылдыр хонмас-даа мен. Сыгырганың сарынналчыг үнүн дыңнап, Сылдыс караа эртенге дээр кайгавас мен.

Моон соңгаар Кадыр-биең хая-дашка чуглур чазып, Халбактанып, туруг кыры үнмес-даа мен. Самнап турар оглаа аътка хона каапкаш, Салгын үндүр ажык шөлчө халытпас мен.

Моон соңгаар... Ында-хаа бодаарымга, аай бар дег, Ынаныштың изиг оду чүрээм көзөөн -- Хамык чүве биезги дег, ол-ла хевээр Катаптанып, эргип келир ышкаш ийин.

Анчымаа бажы-ныңга кирип келгеш, эжик аксындан көөрге, ашаа ыңдыкы өрээлде көрүнчүк баарында бодун боду ол-бо көрдүнгөн, аай-дедир ээртинген турган. Анаадала көрүнчүктенир эвес, чүнү канчап турары ол мооң деп бодап, ырактан көөрге, оозу селбегер хептиг болган. Аай-баш чок хеп кедер эвес бо деп бодааш, өрээлче кирип келгеш, пат кайгап каан. Ашаа чүзүн-бүрүн өнүг салбактарлыг хеп кедип алган болган.

— Чүү мындыг хеп кедип алганың ол! — деп, ол кайгап чугааланган. — Хам кижин хеви ышкажыл—деп, Одуш-оол ширин харыылаан.

Анчымаа ам-на кээп топтап көөрге, ылап-ла хам хеви болган. Ашааның аныянда бот-тывыңгыр театрга шиелер ойнап чораанын сакты хонуп келгеш:

— Шииге ам база хам кижин ролу ойнаарың ол бе?!—деп, ол өөрүшкүлүг айттырган. — Чоп ойнаар чүвөл!—деп, ашаа ыңгыгы чугаалаан.—Хамнаарым ол-дур.

Анчымааның каткызы кели берген. — Ха-ха-ха! Сен! Сен! Хамнап бе?! Хам бе?! — Сокса!—деп, Одуш-оол алгырыптарга, кадайың аксы хак дээн.

— Холдарым-биле куруг от харжаа шимчедиптеримни көргөш, энергияң күштүг, хамнап болур кижин-дир сен диштилер. Эжим эргилеп каан артык хам хевин, дүңгүрүн берди—деп, Одуш-оол хамнаар дээн шиитпириниң чылдагаанын тайылбырлаан.

— Хамнап шыдаар сен бе ыңчаш?!—деп кадайың үнүндө бүлүргөй бүзүрел дыңналган. —А чүге шыдавас деп мен?!—дээш, Одуш-оолдуң карактары хуулгаазыңы маар кылаңайны бергилээн.—Аныяамда шииге хамның ролун хоомай эвес ойнап чордум. Хам боорум мээң ханымда, салым-чаянымда-даа чадавас... Хамны бо кижин анаа-ла өттүнүп ойнай бербес-

— Ашаа бир кежээ келгеш: — Даарта Тожу ужарым ол—дээн. — Чүге?—деп, Анчымаа айттырган. — Чүге деп чүчүл!—деп, Одуш-оол шыжыга берген.—Ажылаайы-биле... — Каш хонук чорааш кээр сен? — Чалалгалардан хамааржыр—деп, ашаа харыылаан.—Бир эвес ажыл хөй боор болза, элээн саадай бээрим чадавас. Ынчалза-даа чартык айдан кайын эртер деп мен.

Анчымаа бир хүн бажыңыңга аргыттынып ораарга, даштын барабан даажы дыңналган. Школаларда пионер организациялары дүжүп турган үе болгаш, оолдар барабан соктап, тенектенип, ойнап маңжып турардыр деп, ол бодап каан.

— Ашааның аныянда бот-тывыңгыр театрга шиелер ойнап чораанын сакты хонуп келгеш: — Шииге ам база хам кижин ролу ойнаарың ол бе?!—деп, ол өөрүшкүлүг айттырган. — Чоп ойнаар чүвөл!—деп, ашаа ыңгыгы чугаалаан.—Хамнаарым ол-дур.

Анчымааның каткызы кели берген. — Ха-ха-ха! Сен! Сен! Хамнап бе?! Хам бе?! — Сокса!—деп, Одуш-оол алгырыптарга, кадайың аксы хак дээн.

— Холдарым-биле куруг от харжаа шимчедиптеримни көргөш, энергияң күштүг, хамнап болур кижин-дир сен диштилер. Эжим эргилеп каан артык хам хевин, дүңгүрүн берди—деп, Одуш-оол хамнаар дээн шиитпириниң чылдагаанын тайылбырлаан.

— Хамнап шыдаар сен бе ыңчаш?!—деп кадайың үнүндө бүлүргөй бүзүрел дыңналган. —А чүге шыдавас деп мен?!—дээш, Одуш-оолдуң карактары хуулгаазыңы маар кылаңайны бергилээн.—Аныяамда шииге хамның ролун хоомай эвес ойнап чордум. Хам боорум мээң ханымда, салым-чаянымда-даа чадавас... Хамны бо кижин анаа-ла өттүнүп ойнай бербес-

— Ашаа бир кежээ келгеш: — Даарта Тожу ужарым ол—дээн. — Чүге?—деп, Анчымаа айттырган. — Чүге деп чүчүл!—деп, Одуш-оол шыжыга берген.—Ажылаайы-биле... — Каш хонук чорааш кээр сен? — Чалалгалардан хамааржыр—деп, ашаа харыылаан.—Бир эвес ажыл хөй боор болза, элээн саадай бээрим чадавас. Ынчалза-даа чартык айдан кайын эртер деп мен.

Анчымаа бир хүн бажыңыңга аргыттынып ораарга, даштын барабан даажы дыңналган. Школаларда пионер организациялары дүжүп турган үе болгаш, оолдар барабан соктап, тенектенип, ойнап маңжып турардыр деп, ол бодап каан.

— Ашааның аныянда бот-тывыңгыр театрга шиелер ойнап чораанын сакты хонуп келгеш: — Шииге ам база хам кижин ролу ойнаарың ол бе?!—деп, ол өөрүшкүлүг айттырган. — Чоп ойнаар чүвөл!—деп, ашаа ыңгыгы чугаалаан.—Хамнаарым ол-дур.

Анчымааның каткызы кели берген. — Ха-ха-ха! Сен! Сен! Хамнап бе?! Хам бе?! — Сокса!—деп, Одуш-оол алгырыптарга, кадайың аксы хак дээн.

— Холдарым-биле куруг от харжаа шимчедиптеримни көргөш, энергияң күштүг, хамнап болур кижин-дир сен диштилер. Эжим эргилеп каан артык хам хевин, дүңгүрүн берди—деп, Одуш-оол хамнаар дээн шиитпириниң чылдагаанын тайылбырлаан.

— Хамнап шыдаар сен бе ыңчаш?!—деп кадайың үнүндө бүлүргөй бүзүрел дыңналган. —А чүге шыдавас деп мен?!—дээш, Одуш-оолдуң карактары хуулгаазыңы маар кылаңайны бергилээн.—Аныяамда шииге хамның ролун хоомай эвес ойнап чордум. Хам боорум мээң ханымда, салым-чаянымда-даа чадавас... Хамны бо кижин анаа-ла өттүнүп ойнай бербес-

"ХАМ" Чечен чугаа

ле болгай. — Ындыг бе?!—деп, ашааның аайы-биле Анчымаа чугааланган. — А дүңгүрүм бодур—дээш, өрээлдин азыр бажы ханазында дөзүп каан дүңгүрнү дүжүргөш, "хөк-хөк" кылдыр каккылааш, Одуш-оол бөөлдени каапкан.

— Хенертен хамнай бээринге, эш-өөрүң... чон чүү дээр ыңчаш?!—деп, Анчымаа дадагалзап айтырган. — Одуш-оол кадайының карактарыңче чикти аажок кылдыр топтап көргөш: — Хамнаарыңга кым кымны өөредип кааның?!—деп, ол айтыртынып чугааланган.—Ол дээрге кижиниң бодунуң сүлдөзүндө чүве ышкажыл...

Анчымаа ашааның ыңдыг элдеп-эзин чугаазың доза эдер өскүс сөс тыппайн: — Ындыг бе?!—дээринге өй болган. Одуш-оол ол-ла ол-чаан хамнап кирипкен. Ашааның хамнаары Анчымааның сагыжыңга чоорту таарышпастап эгелээн. Чүге дээр өозу чамдыкта халагар эзирек чангылап кээр, сөөлүндө-сөөлүндө каш хонук улаштыр хамнап чиде бээр апарган.

Ашаа бир кежээ келгеш: — Даарта Тожу ужарым ол—дээн. — Чүге?—деп, Анчымаа айттырган. — Чүге деп чүчүл!—деп, Одуш-оол шыжыга берген.—Ажылаайы-биле... — Каш хонук чорааш кээр сен? — Чалалгалардан хамааржыр—деп, ашаа харыылаан.—Бир эвес ажыл хөй боор болза, элээн саадай бээрим чадавас. Ынчалза-даа чартык айдан кайын эртер деп мен.

Анчымаа бир хүн бажыңыңга аргыттынып ораарга, даштын барабан даажы дыңналган. Школаларда пионер организациялары дүжүп турган үе болгаш, оолдар барабан соктап, тенектенип, ойнап маңжып турардыр деп, ол бодап каан.

— Ашааның аныянда бот-тывыңгыр театрга шиелер ойнап чораанын сакты хонуп келгеш: — Шииге ам база хам кижин ролу ойнаарың ол бе?!—деп, ол өөрүшкүлүг айттырган. — Чоп ойнаар чүвөл!—деп, ашаа ыңгыгы чугаалаан.—Хамнаарым ол-дур.

Анчымааның каткызы кели берген. — Ха-ха-ха! Сен! Сен! Хамнап бе?! Хам бе?! — Сокса!—деп, Одуш-оол алгырыптарга, кадайың аксы хак дээн.

— Холдарым-биле куруг от харжаа шимчедиптеримни көргөш, энергияң күштүг, хамнап болур кижин-дир сен диштилер. Эжим эргилеп каан артык хам хевин, дүңгүрүн берди—деп, Одуш-оол хамнаар дээн шиитпириниң чылдагаанын тайылбырлаан.

— Хамнап шыдаар сен бе ыңчаш?!—деп кадайың үнүндө бүлүргөй бүзүрел дыңналган. —А чүге шыдавас деп мен?!—дээш, Одуш-оолдуң карактары хуулгаазыңы маар кылаңайны бергилээн.—Аныяамда шииге хамның ролун хоомай эвес ойнап чордум. Хам боорум мээң ханымда, салым-чаянымда-даа чадавас... Хамны бо кижин анаа-ла өттүнүп ойнай бербес-

— Ашаа бир кежээ келгеш: — Даарта Тожу ужарым ол—дээн. — Чүге?—деп, Анчымаа айттырган. — Чүге деп чүчүл!—деп, Одуш-оол шыжыга берген.—Ажылаайы-биле... — Каш хонук чорааш кээр сен? — Чалалгалардан хамааржыр—деп, ашаа харыылаан.—Бир эвес ажыл хөй боор болза, элээн саадай бээрим чадавас. Ынчалза-даа чартык айдан кайын эртер деп мен.

Анчымаа бир хүн бажыңыңга аргыттынып ораарга, даштын барабан даажы дыңналган. Школаларда пионер организациялары дүжүп турган үе болгаш, оолдар барабан соктап, тенектенип, ойнап маңжып турардыр деп, ол бодап каан.

— Ашааның аныянда бот-тывыңгыр театрга шиелер ойнап чораанын сакты хонуп келгеш: — Шииге ам база хам кижин ролу ойнаарың ол бе?!—деп, ол өөрүшкүлүг айттырган. — Чоп ойнаар чүвөл!—деп, ашаа ыңгыгы чугаалаан.—Хамнаарым ол-дур.

Анчымааның каткызы кели берген. — Ха-ха-ха! Сен! Сен! Хамнап бе?! Хам бе?! — Сокса!—деп, Одуш-оол алгырыптарга, кадайың аксы хак дээн.

— Холдарым-биле куруг от харжаа шимчедиптеримни көргөш, энергияң күштүг, хамнап болур кижин-дир сен диштилер. Эжим эргилеп каан артык хам хевин, дүңгүрүн берди—деп, Одуш-оол хамнаар дээн шиитпириниң чылдагаанын тайылбырлаан.

— Хамнап шыдаар сен бе ыңчаш?!—деп кадайың үнүндө бүлүргөй бүзүрел дыңналган. —А чүге шыдавас деп мен?!—дээш, Одуш-оолдуң карактары хуулгаазыңы маар кылаңайны бергилээн.—Аныяамда шииге хамның ролун хоомай эвес ойнап чордум. Хам боорум мээң ханымда, салым-чаянымда-даа чадавас... Хамны бо кижин анаа-ла өттүнүп ойнай бербес-

— Ашаа бир кежээ келгеш: — Даарта Тожу ужарым ол—дээн. — Чүге?—деп, Анчымаа айттырган. — Чүге деп чүчүл!—деп, Одуш-оол шыжыга берген.—Ажылаайы-биле... — Каш хонук чорааш кээр сен? — Чалалгалардан хамааржыр—деп, ашаа харыылаан.—Бир эвес ажыл хөй боор болза, элээн саадай бээрим чадавас. Ынчалза-даа чартык айдан кайын эртер деп мен.

Барабаның даажы чоокшулаза-чоокшулаза, квартираның эжиниң мырыңай чанында дыңналган. Ооң даажы база чикти сүргей, шала дүлейзимээр-даа ышкаш болган. Кожаларының оолдары барабан хөккүлөдип турары ол-дур деп бодааш, эжин бичи чырттайты ажыткаш, бакылап көөрге, ашаа эзин чон чүү дээр ыңчаш?!—деп, Анчымаа дадагалзап айтырган. — Одуш-оол кадайының карактарыңче чикти аажок кылдыр топтап көргөш: — Хамнаарыңга кым кымны өөредип кааның?!—деп, ол айтыртынып чугааланган.—Ол дээрге кижиниң бодунуң сүлдөзүндө чүве ышкажыл...

Анчымаа ашааның ыңдыг элдеп-эзин чугаазың доза эдер өскүс сөс тыппайн: — Ындыг бе?!—дээринге өй болган. Одуш-оол ол-ла ол-чаан хамнап кирипкен. Ашааның хамнаары Анчымааның сагыжыңга чоорту таарышпастап эгелээн. Чүге дээр өозу чамдыкта халагар эзирек чангылап кээр, сөөлүндө-сөөлүндө каш хонук улаштыр хамнап чиде бээр апарган.

Ашаа бир кежээ келгеш: — Даарта Тожу ужарым ол—дээн. — Чүге?—деп, Анчымаа айттырган. — Чүге деп чүчүл!—деп, Одуш-оол шыжыга берген.—Ажылаайы-биле... — Каш хонук чорааш кээр сен? — Чалалгалардан хамааржыр—деп, ашаа харыылаан.—Бир эвес ажыл хөй боор болза, элээн саадай бээрим чадавас. Ынчалза-даа чартык айдан кайын эртер деп мен.

Анчымаа бир хүн бажыңыңга аргыттынып ораарга, даштын барабан даажы дыңналган. Школаларда пионер организациялары дүжүп турган үе болгаш, оолдар барабан соктап, тенектенип, ойнап маңжып турардыр деп, ол бодап каан.

— Ашааның аныянда бот-тывыңгыр театрга шиелер ойнап чораанын сакты хонуп келгеш: — Шииге ам база хам кижин ролу ойнаарың ол бе?!—деп, ол өөрүшкүлүг айттырган. — Чоп ойнаар чүвөл!—деп, ашаа ыңгыгы чугаалаан.—Хамнаарым ол-дур.

Анчымааның каткызы кели берген. — Ха-ха-ха! Сен! Сен! Хамнап бе?! Хам бе?! — Сокса!—деп, Одуш-оол алгырыптарга, кадайың аксы хак дээн.

— Холдарым-биле куруг от харжаа шимчедиптеримни көргөш, энергияң күштүг, хамнап болур кижин-дир сен диштилер. Эжим эргилеп каан артык хам хевин, дүңгүрүн берди—деп, Одуш-оол хамнаар дээн шиитпириниң чылдагаанын тайылбырлаан.

— Хамнап шыдаар сен бе ыңчаш?!—деп кадайың үнүндө бүлүргөй бүзүрел дыңналган. —А чүге шыдавас деп мен?!—дээш, Одуш-оолдуң карактары хуулгаазыңы маар кылаңайны бергилээн.—Аныяамда шииге хамның ролун хоомай эвес ойнап чордум. Хам боорум мээң ханымда, салым-чаянымда-даа чадавас... Хамны бо кижин анаа-ла өттүнүп ойнай бербес-

— Ашаа бир кежээ келгеш: — Даарта Тожу ужарым ол—дээн. — Чүге?—деп, Анчымаа айттырган. — Чүге деп чүчүл!—деп, Одуш-оол шыжыга берген.—Ажылаайы-биле... — Каш хонук чорааш кээр сен? — Чалалгалардан хамааржыр—деп, ашаа харыылаан.—Бир эвес ажыл хөй боор болза, элээн саадай бээрим чадавас. Ынчалза-даа чартык айдан кайын эртер деп мен.

Анчымаа бир хүн бажыңыңга аргыттынып ораарга, даштын барабан даажы дыңналган. Школаларда пионер организациялары дүжүп турган үе болгаш, оолдар барабан соктап, тенектенип, ойнап маңжып турардыр деп, ол бодап каан.

— Ашааның аныянда бот-тывыңгыр театрга шиелер ойнап чораанын сакты хонуп келгеш: — Шииге ам база хам кижин ролу ойнаарың ол бе?!—деп, ол өөрүшкүлүг айттырган. — Чоп ойнаар чүвөл!—деп, ашаа ыңгыгы чугаалаан.—Хамнаарым ол-дур.

Анчымааның каткызы кели берген. — Ха-ха-ха! Сен! Сен! Хамнап бе?! Хам бе?! — Сокса!—деп, Одуш-оол алгырыптарга, кадайың аксы хак дээн.

— Холдарым-биле куруг от харжаа шимчедиптеримни көргөш, энергияң күштүг, хамнап болур кижин-дир сен диштилер. Эжим эргилеп каан артык хам хевин, дүңгүрүн берди—деп, Одуш-оол хамнаар дээн шиитпириниң чылдагаанын тайылбырлаан.

— Хамнап шыдаар сен бе ыңчаш?!—деп кадайың үнүндө бүлүргөй бүзүрел дыңналган. —А чүге шыдавас деп мен?!—дээш, Одуш-оолдуң карактары хуулгаазыңы маар кылаңайны бергилээн.—Аныяамда шииге хамның ролун хоомай эвес ойнап чордум. Хам боорум мээң ханымда, салым-чаянымда-даа чадавас... Хамны бо кижин анаа-ла өттүнүп ойнай бербес-

— Ашаа бир кежээ келгеш: — Даарта Тожу ужарым ол—дээн. — Чүге?—деп, Анчымаа айттырган. — Чүге деп чүчүл!—деп, Одуш-оол шыжыга берген.—Ажылаайы-биле... — Каш хонук чорааш кээр сен? — Чалалгалардан хамааржыр—деп, ашаа харыылаан.—Бир эвес ажыл хөй боор болза, элээн саадай бээрим чадавас. Ынчалза-даа чартык айдан кайын эртер деп мен.

— Ашааның аныянда бот-тывыңгыр театрга шиелер ойнап чораанын сакты хонуп келгеш: — Шииге ам база хам кижин ролу ойнаарың ол бе?!—деп, ол өөрүшкүлүг айттырган. — Чоп ойнаар чүвөл!—деп, ашаа ыңгыгы чугаалаан.—Хамнаарым ол-дур.

кижиге ыт өштүг, шынын чугаалаан кижиге кижин өштүг" чүве дээн. Багың чугаалаарга, бүүдүү иштинде бодун бодунга болчур ийик сен чоп—дээн.

— Аа, богда! Хилинчектени бердим. Чугаалап берип көр—деп, ашаа чанныр чыгыы. Анчымаа: — Сени чанып кээр четкен боор деп бодааш, Тожудан ужуп кээр самолеттарны сөөлгү хүннерде үргүлчү барып уткуп турдум. Дүүн хүн уткуп чеде бергеш, көрзүнүп турарымга, самолеттан хамнап үнүп келдиң. Дүңгүрүнүң даажы дээрге шуут кулак уюк чүве. Чон аразында бисти таныыр кижилер база бар. Мээң танывазым-даа кижилер "Одуш хам ышкажыл" деп сенче салаалары-биле айтыр чордулар. Ыятканымдан баш сугар чер тыппайн турдум. Ашаан кижин канчаар боор ам! Чаныңга чеде бергеш, сокса, дүргөн чанаалы дээримге-даа, мени тоовас, аэропортка хамнааш туруп бердин. Арай деп аэропорттан үндүрүп алгаш, хоорай автобузунга кирип кээримге, аңаа орук дургаар хамнадың. Автобуска чораан кижилерниң чамдызы чүүмындыг хам чүвөл деп хордаарлар-даа, өскелери кыжырып катыржырлар-даа чорду. Автобустан дүшкөш, бажыңга чедир кудумчуну дургаар девип-самнап хамнадың. Эрткен-дүшкен кижилер кайгаан... Кожалары-ыс база көрдү—деп төөгүп берген.

Одуш-оол бажын чоорган-биле шуглааш, хая көрүңгөш, шипшимээн чок чыдыпкан. Кадайы чөмөннөп ал дээрге-даа, кыймыш дивээң. Анчымаа ажылдан кежээ чанып кээрге, ашаа ол-ла хевээр чытпышаан болган. Өрээлдин дөр бажыңче көөрге, чаладып каар черинде дүңгүр чок болган.

— Дүңгүрүн каыйыл?—деп айтырган. Одуш-оол: — Езулуг эезинге дедир аппарып берип-тим—дээн. Шаңгыр-оол СУВАҢ.

— Ашааның аныянда бот-тывыңгыр театрга шиелер ойнап чораанын сакты хонуп келгеш: — Шииге ам база хам кижин ролу ойнаарың ол бе?!—деп, ол өөрүшкүлүг айттырган. — Чоп ойнаар чүвөл!—деп, ашаа ыңгыгы чугаалаан.—Хамнаарым ол-дур.

Анчымааның каткызы кели берген. — Ха-ха-ха! Сен! Сен! Хамнап бе?! Хам бе?! — Сокса!—деп, Одуш-оол алгырыптарга, кадайың аксы хак дээн.

— Холдарым-биле куруг от харжаа шимчедиптеримни көргөш, энергияң күштүг, хамнап болур кижин-дир сен диштилер. Эжим эргилеп каан артык хам хевин, дүңгүрүн берди—деп, Одуш-оол хамнаар дээн шиитпириниң чылдагаанын тайылбырлаан.

— Хамнап шыдаар сен бе ыңчаш?!—деп кадайың үнүндө бүлүргөй бүзүрел дыңналган. —А чүге шыдавас деп мен?!—дээш, Одуш-оолдуң карактары хуулгаазыңы маар кылаңайны бергилээн.—Аныяамда шииге хамның ролун хоомай эвес ойнап чордум. Хам боорум мээң ханымда, салым-чаянымда-даа чадавас... Хамны бо кижин анаа-ла өттүнүп ойнай бербес-

— Ашаа бир кежээ келгеш: — Даарта Тожу ужарым ол—дээн. — Чүге?—деп, Анчымаа айттырган. — Чүге деп чүчүл!—деп, Одуш-оол шыжыга берген.—Ажылаайы-биле... — Каш хонук чорааш кээр сен? — Чалалгалардан хамааржыр—деп, ашаа харыылаан.—Бир эвес ажыл хөй боор болза, элээн саадай бээрим чадавас. Ынчалза-даа чартык айдан кайын эртер деп мен.

Анчымаа бир хүн бажыңыңга аргыттынып ораарга, даштын барабан даажы дыңналган. Школаларда пионер организациялары дү

Каргыраалап, хомуштаарын караам-биле көргөн болза...

Понедельникте, ажил шагы төнүп турда, парланып, ажил кылып олурган бистерден редакцияда кады ажилдап турарыбыс корреспондент Борис Ондар кылаштап келгеш, тыва херээжен артистерден кымның ырлаарын чарашсынар силер деп солун айтырыг салды. Кезек боданып олурувушта боду тыва кыс артистерден кижиниң сеткил-хөңнүн ала-чайгаар чымчадыр өпейлеп келир айлаң куштуу дег, кайгамчыктыг, катаптаттынмас езулуг тыва аянның үнүгү ыраажыны Юлиана Ондар дээр мен дээрге, салым-чаянныг артистиң репертуарында чараш, онза ырларының дугайында элээн үр чугаалашты-ыс-даа. Чанып ора, Тыва Республиканың алдарлыг артисти Юлиана Ондарның бодунга таваржы бергеш, ажилга эштериниң сонуургап турган айтырыгларын салдым.

— Демин чаа-ла силерниң дугайыңарда чугаалажып олур-

дувус, силерниң талантыңарның мөгөйкчилери бо чоокта концерт көргүзүү болур ирги бе деп сонуургап турар чорду ийин, планнарыңар бар болза, сонуургадып көөр силер бе.

— Сөөлгү үеде чамдык тыва эр кижилерниң экер-эрес аажы-чаңы, хей-аьды кудулап, азыракчы хөөннүг апарганын билер болгай силер. Ынчангаш чылдың-на Ада-чурт камгалакчызының хүнү февраль 23 кээрге-ле, эр чонун хей-аьдын көдүрери-биле бир тускай концерттен үндүрүмзө деп бодап чораан мен. Ам ол күзелім боттандырып, февраль 23-те Улусчу чогаадылга бажыңыга "Тыва оолга" деп оюн-көргүзүгүнү кыс

ыраажы эштериниң эвилелдеп алгаш, эрттирер мен. Эштерини база кириштирип, кады концерт үндүрээлиңер дээш оларже телефоннап, мынчалза кандыгыл деп

санал кириримге, шупту дыка эки-дир деп деткээнер. Олар дээрге Тыва Республиканың алдарлыг артистери Надежда Шойгу, Галина Сюрюп, Надежда Наксыл база ыраажылар Долаана Монгуш, Анжела Монгуш, Долаана Куулар, Елена Ооржак, Софья Кара-оол, Айдысмаа Көшкендей, Мариана Айыыш, Айсуу Монгуш, Валентина Монгуш, Римма Сарыг-Хуурак суглар-дыр.

— Силерниң "Тыва оолга" деп ырыны ырлап эгелээниңерден бээр 14 чыл ажап тур боор, ол ырыңарда маадыр дег, тыва оолдарны чүгүрүктүң дынын тыртпайн, чүгөн суглуун кыңгырадыр, чүглүг куш дег ужуга бээр, экер-эрес кылдыр көрүксеп турар ышкажыл силер ала, Юлиана?

— Ийе, ыңча деп болур, сорулгам, күзелім-даа ол. Бистиң көргүскен ыры-шоорувустун, оюн-баштаавыстың дузазы-биле оларның сагыш-сеткили, ишти-хөңнү көдүрлүп, бичи чаштарның, херээжен эштериниң, улуг назылыг чонунуң, шынап-ла, экер-эрес камгалакчылары, азыракчылары, даянгыбжы, чөлөнгижи бис деп

чүвени утпайн, оларның хей-аьды көдүрлүр боор дээринге идегээр кижидир мен. Концерттин программасында чүгле ырылар эвес, оюн-баштак база бар. Концерт көрүп келген эр улустарның аразындан тергийн дээн оолга тускай белек бар, ол оолду залдың көрүкчүлери шилиир.

— **Интервью бергениңер дээш четтирдим.**

Ынчангаш силерни Юлиана Ондар баштаан Тываның уран талантылыг, салым-чаянныг уруглары

кара киш дег соруу чайнаан, халбаңнарлыг кара бөртүгү, торгу хевин

тырткан курлуг, тоннуг турда көргөн болза, сыгырга дег сыгыртырын, сыннар тепкеш.

хөөмейлээрин, каргыраалап, хомуштаарын караам-биле көргөн болза...

деп манап, "Тыва оолга" деп оюн-көргүзүүңче силер бүгүдени чалап турар-дыр. Байырлал таварыштыр эр эштериниң концертче чалап дыштанырын утпаңар, кадыннар.

Оюу СААЯ.

ЫРЫ-БИЛЕ ЧАЛГЫННАЛЫЫЛ

Корр: — Амыр Сатович, силерни хей талалыг салым-чаянныг кижиде билер бис. Бо 2005 чыл силерге юбилейлиг болуп, амыдыралдың эрткен оруунче хая көрнүп, эвээш-бичии-даа бол, түңнел үндүрүп болур-дур. Бо чылдарның бединден кандыг үнелелди берип болур силер?

А.Хоюгбан: — Ийе, амыдырал дээрге амыдырал-ла болгай. Кижиде бүрүзүңге ышкаш, оң эрбениң талалыгы мени база оюп эртпээн. Ынчалза-даа ниитизи-биле мен бодумну аас-кежиктиг кижиде санаар мен. Бир дугаарында, ол дээрге мээң өгбүлеме ады-төлүмнүң, уйнуктарымның, төрелдеримниң аразында бот-боттарыңа ынак, хүндүткелдиг чуртталгазы-дыр. Дараазында, хүн бүрүнүң доктаамал чогаадыкчы дилээшкени меңээ чалгаараар безин чий берейн турары. Бо, шынап-ла, аас-кежик. Чүге дээрге кижиге бодунуң угаан-медерелин сайзырадыр дээрге-ле төнмөс, кызыгаар чок херектир. Чогум-на угаан-медерелдин бо хүн бүрүдеги сайзырагайжыдылганың ачызында мен башкылап, республиканың политиктиг болгаш хей-ниити амыдыралыңа, эвээш-бичии-даа бол, үлүг-хуумну кириштирип, чогаадыкчы ажилымны чонга чедирип турар мен деп бодаар мен. Мээң композитор эштерим-даа бо талазы-биле чогуур үнелелди берип, мени деткип чорлар.

Корр: — Бо талазы-биле силерни эштериниң Тываның Композиторларының чогаадыкчы эвилелиниң даргазының оралакчызы кылдыр депшиткенин чугаалаарга-ла, четчир боор. Ынчаарга ол эвилел дугайында айтырыг. Тывада ийи Композиторлар эвилели бар болгай. Оларның ылгалы кандыг боор чүвөл? Чүге ийи болуп турарың?

А.Хоюгбан: Ол шын. Тывада ийи Композиторлар эвилели бар. Бирээзи — музыковед Е.Карелина баштаган Россияның Композиторлар эвилелиниң Тывада салбыры-дыр. Ында В.Тока, С.Бюрбээ, С.Бадыраа дээш, өске-даа элээн хей кижигүннер бактаап турар. Олар Тываның хөгжүм культуразын Россия деңнелинде төлөтүп-биле төлээп турар деп бодаар мен. Ынчаарга тыва хөгжүм чүгле оларның аттары-биле кызыгаарлаттыннып каар

• Бөгүн бистиң аалчывыс — композитор Амыр Сатович ХОЮГБАН •

дээр болза, шын эвес апаар боор. Россияның Композиторлар эвилелиниң кижигүннери эвес-даа болза, хей-хей чогаалдарын чонга бараалгадып, Тываның уран чүүлүңге бодунуң үлүг-хуузу кириштирген композиторлар бисте эвээш эвес. Маңаа Базыр-оол Чүлдүм-Сүрүң, Каадыр-оол Бегзи, Борис Чамбыт, Батый Кенеш, Кертик-оол Данзын, Анатолий Монгуш сугларны адаарга-ла, четчир, Бөгүн бистиң аравыста чок-даа болза, чараш чогаалдарны салгалдарыңа арттырып каан Юрий Сундуй, Александр Ондар, Мерген-Херел Монгуш, Григорий Базыр, Борис Сайын оларны канчап уттур бис. Композиторлар дээрге-ле база-ла чогаалчылар, чурукчулар, театр ажылдакчылары ышкаш тускай чогаадыкчы хөөннүг кижилер болганда, оларга чогаалдарын сайгаржып, улам ыңай сайзырагайжыдарыңа, чонга тарадып чедиреринге катчып эвилелдежир эргежок чугула апарган. Чогум-на бо сорулгаларны күүседир-биле ийи чыл бурунгаар Тываның Композиторларының чогаадыкчы эвилелин тургузуп, оң юридиктиг эргелерин ТР-ниң Шүүгү яамызыңа бүрүткеткен бис. Маңаа эвилелдин даргазы Кара-Кат Ооржактың, оң оралакчызы Владимир Серенниң, харысалгалыг секретарь Дагба Санчыттың кириген үлүг-хуузуң демдеглезе чогуур.

Корр: — Ынчаарга эвилелдин ажил-чорудулгазының дугайында каш сөстөн чугаалап берип көрүңер.

А.Хоюгбан: Бир дугаарында ол дээрге чогаадыкчы кижилерниң аразында харылзаа, кады чогаалдар сайгарылгазы-дыр. Сонуургалдыг кижиде бүрүзү эвилелдин Чурукчулар бажыңында өрээлинге келгеш, дуржулгалыг композиторлардан арга-сүмени айтырып ал болур. Чогаалдарны солун-сеткүүлдере парладары, радио-телевидениеге бижидери, уран чүүл көрүдделеринге киржир, кожууннарже үнүшкүннер, авторлуг концерттерни органиастаары — ажилдың база бир кол углангышы. Композитор Б.Чүлдүм-Сүрүңнүң юбилейин таварыштыр Мөңгүн-Тайга кожуунче үнүшкүн солун болганын демдеглээр апаар. В.Серенниң чогаатканы Өвүр кожуунуң гимнин

кожуунуң Төлээлекчилер хуралы хүлээп алган.

Тываның Россияга каттышканындан бээр 60 чыл болгаш Кызыл хоорайның үндэзилетингенинден бээр 90 чыл болганыңа тураскааткан конкурсту бедик деңнелге эрттирдивис. Конкуртка Самбукайлар, Айыжылар, Дөңгүр-оолдар болгаш өскелер-даа өгбүле ансамбльдери-биле сценаже үнгени солун. Бирги черлерни Сүт-Хөлден Биче-оол Ондар, Кызылдан Анатолий Монгуш олар алганнар.

Композиторларның ажил-үүзелин үнелеп көрүп, күрүне шаңналдарын тыпсып турары чоргаарланчыг. Б.Чүлдүм-Сүрүң "Күш-ажылга шылгалал дээш" деп медальга, В.Серен — ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчысы" деп атка, Калбак-оол Салчак ТР-ниң юбилейлиг медальыга төлөптү болганнар.

Корр: — Ажил чоруттунула турар-дыр. Ынчаарга Тываның Композиторларының чогаадыкчы эвилелиниң ажил-чорудулгазын ам-даа экижидери-биле чүнү кылза эки деп бодаар силер?

А.Хоюгбан: Ажилды экижидериниң курлавырлары ам-даа хей. Эң ылаңгыя эвилелче ам-даа аныяк, хөгжүмгө сонуургалдыгларны хаара тутары. Эвилелдин материал-техниктиг баазанын экижидери, концерт чорудулгазының дузазы-биле ном-сеткүүл, альбомнар, компакт-диск үндүреринге акша-хөрөңгини ажилдап алыры бистиң база бир чугула сорулгавыс болуп турар.

Бо чылын Сүт-Хөл, Тере-Хөл, Чаа-Хөл кожууннарже үнүшкүннерни база планнап турар бис.

Корр: 2004 чылдың "Тыва — бистиң өргээвис" деп уран чүүл көрүлдээниңе силерниң Монгуш Мадоннуң сөзүңге чогаатканыңар "Тывам" деп хөй-нүң ырын дөрт кожуун күүсеткен болгай. Ынчаарга силер тыва хөгжүм талазы-биле чогаадыкчы салымыңар дугайында чүнү чугаалап болур силер.

А.Хоюгбан: Ийе, харын. Бо чылым мээң чогаадыкчы ажилымның база бир юбилейи бар-дыр. Үжөн чыл бурунгаар, 1975 чылда, мээң бир дугаар ырым "Мөңгүн-Тайга" төрүттүңен. Бо ырыны ам-даа Мөңгүн-Тайганың чону сеткил

хайнышкынныг ырлап турарыңа чоргаарланып чоруур мен. Хөгжүм чогаадыр дээрге-ле ишти-хөңнүмнүң илереди кылдыр боду-ла дештип үнүп кээр боор-дур. Ынчангаш 50-60 хире ырларны чогааткан кижиде мен. Чогум ол чогаалдарны үнелелин хөгжүм сайгарлыкчылары мээң чогаалдарым ном кылдыр үнүп кээрге бээр аргалыг апаар. Ынчангаш бо хүнгерде база-ла юбилейимге утуштур ырларымның чыындызын белеткедим. Ам парлаары арткан.

Корр: Шынап-ла, сөөлгү үеде Тываның Композиторларының чогаадыкчы эвилелиниң идепкейи-биле үндүрген номнарны эскерип тур бис. Бо талазы-биле моон соңгаар кандыг планнарыңар?

А.Хоюгбан: Композиторларның чогаалдарын чырыкче үндүрери эвилелдин ажил-чорудулгазында чугула черни ээлеп турар. Шынап-ла, бодап-даа көрүңер даан, композитор кижиниң бүгү назынында кылган ажилы, чараш аялгалары, ырылары оң салгалдарыңа, хөгжүмгө сонуургалдыгларга, хөгжүм сайгарлыкчыларыңа билдинмес бооп артып каарга кайы хире хомуданчыг-дыр. Бистиң улуг композиторларыбыс Юрий Сундуйнун, Каадыр-оол Бегзиниң, Базыр-оол Чүлдүм-Сүрүңнүң безин чырыкче үнген номнары бо хүнгерде чедир чок. Бистер бо таарымчалыг эвес байдалды экижидери-биле шударгу ажилдап турар бис. Бо чылым композиторларның сөөлгү чогаалдарындан тургустунган "Аялга" деп чыындыны парлап үндүрдүвүс. Дараазында бо чыындыны кожууннар аайы-биле демнежип тургаш, тус черниң композиторларының чогаадыкчы ажилдарыңа тураскаадып үндүрер планныг бис. Маңаа Кызыл кожуунуң культуран килдизиниң, композитор В.Серенниң күженишикиннерин демдеглес аргажок. Олар "Аялга — 2002", "Хөгжүмнүг хээлер", "Арыкчыгаш" деп номнары белеткеп үндүргүлээнер. Кызыл хоорай чагырганың деткимчези-биле "Найысылал — Кызылым" деп чыындыны үндүргени — канчаар-даа аргажок эки эгелээшкени-дир.

Авторлуг чыындылар үндүреринче кичээнгенин угландырган

бис. Эрткен чылым композиторлар С.Бадырааның, А.Конгарның, А.Монгуштуң чыындыларын парлаарыңа белеткедвис. Бо чылым К.К.Ооржактың, К.Бегзиниң, Д.Санчыттың номнарын белеткээр планда көрдүңен. Бо талазы-биле аныяктарны, бөгүн концерт үндүрүп турар бөлүктөрү кады ажилдажылгаже чалап турар кижидир мен. "Азия төвү", "Челээш" деп ансамбльдерин эрткен чүс чылдың 80-90 чылдарында димиреп турган чараш ырларын чүге парлап, салгалдарга арттырып болбас деп.

Бичи уругларга болгаш школа назыныгларга таарышкан ырлар эвээш дугайында айтырыг бистерни дүвүредип турар. Бо талазы-биле республиканың музыка башкыларының мурнундан бистерге чагаа безин келди. Эвилел мындыг янзылыг ырларга конкурсту чарлааш, оон шилтинген ырларны парлап үндүрериниң дугайында саналды Өөредилге яамызыңа белеткеп турар.

Корр: Шынап-ла, силерниң мурнуңарда ажил-даа улуг-дур. Бо талазы-биле ам-даа чогаадыкчы хей-аьтыгы болуруңарны күзеп каалыңар. Ынчаарга Амыр Сатович, бо чугааның төңүзүңде мындыг айтырыгы салбайн баар аргам чок. Ийи чыл бурунгаар "Шын" солунга үнген "Бомж Чарита" деп тоожуңарны улус элээн сонуурган болгай. Солунга бо талазы-биле чагаалар-даа кээп турду. Ынчангаш мен силерни литературлуг калбак чогаал талазы-биле шенеп чоруур кижиде билер мен. Чогаадыкчы планнарыңар кандыгыл?

А.Хоюгбан: Амдызыңа бодумну чогаалчы кижиде санавайн турар мен. Чогум калбак чогаалды шенеп турарым шын. Кызыл хоорайның үндэзилетингенине тураскааткан "Хем-Белдири" деп төөгүлүг чогаалды бижип доостум. Кызыл хоорай чагырганың деткимчези-биле бо ном удавас номчукуларга чедер дээр дээринге бүзүрелим улуг. Номда "Бомж Рита", "Чуржу" деп амгы үеиң айтырыгыларын чырыткан ийи тоожу база кирген. Бо талазы-биле моон соңгаар кандыг болурун амыдырал көргүзе-ле бээр боор.

Светлана БАЛЧЫР чугаалашкан.

“2004 ЧЫЛДЫҢ МЕНЕДЖЕРИ”

(Төнчүзү, Эгези 1-ги арында).

Шак ындыг чогаадыкчы чорук-биле ажилды чорудуп турарының түннелинде ук бүдүрүлгө 2003 чылда “Россияның 100 эң эки барааннары” деп конкурстка тиилекчи болган. Ол мөөрөйге чонар-даштан сиилбээн, ыяштан чазаан кылыглар, тыва национал идик-хеп кирген турган. Оон дараазында Испанияның Мадрид хоорайга “Делегейниң садыг тергийннери” деп клуву ол-ла ажилдар дээш “Эң эки шынар дээш” деп делегей чергелиг шаңналды тывыскан. Тыва Республиканың Россия Федерациязының составына киргенинден бээр 60 чылының, Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чылының байырлалында өг мөөрөйгө сырып каан ширтектерлиг, аптара үлгүүргелиг, бүдүн өгнү дерип киришкеш, эки деп үнелеткенер.

Ол байырлалдар үезинде “Суй-белек” бүдүрүлгезиниң хеп быжыкчызы Н.Х.Кенен-оол, даараныкчы Т.К.Монгуш ТР-ниң Чазааның тускай шаңналдарын алган. Мergen Балыкаевичиниң бодунга “Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы” деп атты тывыскан. Үлетпүр яамызы даараныкчылар Л.В.Копленко, А.Ш.Хертек, даш-чонукчузу В.М.Черзи, дарган

Э.О.Сат оларга тускай шаңналдарны тывыскан. Оон ыңай ук бүдүрүлгө “2004 чылдың менеждери” деп мөөрөйге база тиилекчи болган. Ук мурнакчы ажилдыг бүдүрүлгениң уран кылыгларын Алдан-Маадыр чурт-шинчилел музейинге база делгээн.

Даараныкчылар аразында Людмила Владимировна Копленко чүглө тыва национал хеп

даараарынагга эвес, харын-даа тыва ширтек сырырынагга безин мергезээн. Тыва ширтек сырып орган орус кысты улус көргөш, магадап турган. “Суй-белек” бүдүрүлгези шынары эки бараан үндүрери-биле кызыгаарланмай, чонга өске ажык-

дузаны база көргүзүп келген. Олимпиадага база өске-даа улуг маргылдааларга киржир спортчуларга доктаамал акша-хөреңги-биле дузалап турар. Паротурбинная 17 “а” ниити чуртталга бажыңы өрттени бээрге, ооң чурттакчыларына 16 муң рубль-биле дузалаан. Кызылга Субурган тудуунга киришкеш, ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың өөрүп четтирген бижин база алганнар.

Борис ОНДАР.

АҢАА АЛЫСПАС-ЛА БОЛЗА ЭКИ

Халыын дээрге “изиг”, а кижилерге хамаарыштыр алырга “тергиидел” дээн моол сөс. Кижиниитилелинге назын халыыны, эрге-дужаал халыыны, акша халыыны деп үш халыын турган.

Назын халыыны. Бо дээрге 15-30 харга чедир назыныгларның чурттап эртер үези-дир. Ынчан кижини күш-шыдал болгаш угаан-медерел талазы-биле кончуг өзүп сайзыраар, мага-бот дүрген өзер, күш-шыдалдың курлавыры эгээртинмес болур. Аныяк кижилер боттарының энергиязын чөп ажыглааш, кандыг-даа эртем-билгигни чедип ап, кандыг-даа ажил-үүлени бүдүрүп болур аргалыг. Ынчалза-даа чамдыктарының ол кайгамчык үезин шын эвес ажыглап, назын халыынынга алзып, амыдыралдың шын оруундан өскээр базап, арага-дарыже сундугуп, кем-херек үүлгедип чорууру хомуданчыг. Ынчангаш аныяк-өскен-даа, оларның ада-иези-даа “аныяндан адың камна” деп чоннуң мерген угаадыын утпайн чорууру күзенчиг.

Эрге-дужаал халыыны. Маана бичии “бугажык” даргалардан эгелээш, хаан, президент эрге-дужаалдарынагга чедир бүгү-

ле албан-дужаалдар хамааржыр. Кижилерден бедик эрге апкаш, бодун өрү көрүп, улус дорамчылап, эрге-чагыргага “караа согураган” кижилер бо халыынагга алыскан кошкак улус болур. Оларның эрге-дужаал халыынынагга алыскаш, өскелерден хөйну кылып болур эргезин медереп билгеш, калчаарап, чилбилени берип болур айылы улуг. Ындыгларга чурт баштадып чораан күрүнелер орайтай бергенде миннип турган таварылгалар төөгүдө эвээш эвес. Алыс иштики өзээ быжыг, эрге-чагырганы бодунуң төрөөн нациязынга ажыктыг кылдыр ажыглап шыдаар удуртукчулар база хөй болбайн канчаар. Олар эрге-дужаал халыынын көргөш, ооң багай салдарын билгеш, аңаа удур туржуп шыдапканы-биле күштүг болуп артканнар.

Акша халыыны. Акша-төгө-

рикти кижиниң амызындан безин артык кылдыр санаар апарган кижилер бо халыынагга алысканнарга хамааржыр. Бистиң бо рынок үезинде акша тергиидели улам кедерээн. Ынчангаш биче-буурай чоннуң төлээлери боттарын дириг арттыраар дээш кызар болза, бо күткүшкүннү эртежик-ле тиилеп, бот-боттарын деткижил чурттаар ужуруг деп санаар мен. Хээли алыр чорук дээн чижектиг багай чүүлдер-биле демиселди күштелдирерин үе бистен негеп турар-дыр.

Халыын

Ниитилел бурунгаар хөгжээн тудум, үстүндө адааным халыынар база янзы-бүрү хевирлерлиг кылдыр негептереп, сайзырап турарын көрүп чор бис ышкажыл. Ынчангаш бистиң келир үевис болур аныяктарга мындыг янзылыг күткүшкүннерни эскерип билип, ада-чуртун болгаш төрөөн чонун камгалап шыдаар кылдыр өзүп-доругарын чагып ораар ужурум бо.

Константин ХАЯН-ООЛ.

Чадаана хоорай.

Электри энергиязы

ОНУ ООРЛААР ЧОРУКТУ БОЛДУРБАС

“Тываэнерго” ААН электри энергиязын оорлап ажыглаар чорук-биле шыңгы демиселди чорудуп эгелээн.

Хереглекчилерниң талазындан электри энергиязын хоойлуга чөрүштүр оорлап ажыглап турарындан, бүдүрүлгени улуг когаралга таваржып турар. Шыны-биле чугаалаарга, юридиктиг эргелиг албан черлери болгаш хуу кижилер боттарының ажил чорудулгазынагга когарал чедирбези-биле электри энергиязын ажыы-биле оорлап ажыглап турар апарган. Ооң түннелинде бөдүүн хереглекчилер когарал, оларның оорлап ажыглаан электри энергиязы өртекти өстүреринге чедирип турар.

Электри энергиязын оорлап ажыглап турар кижилер-биле “Тываэнерго” ААН доктаамал демиселди чорудуп келген. Эрге-хоойлу органнары-биле

кады электри энергиязын садып-сайгарар килдистиң ажилдакчылары үлетпүр болгаш амыдырал-хандырылга абонентилерин доктаамал хынап, рейдилерни чорудуп турар. Энергетиктер чүглө электри энергиязын ажыглап турарының чурумунда хажыдышкыннаарны илередип тып турар эвес, хереглекчилер ортузунга тайылбыр ажылын база чорудуп келген. Электри энергиязы хлеб, идик-хеп ышкаш бараан дээрзин уттуп болбас. Амгы күштүг болуп турар хоойлужудулга дүүштүр, электри энергиязын керээ чарбайн оорлап ажыглап турар кижилерге кеземче херээ оттурарынагга чедир айтырыг тургустунуп турар.

“Тываэнерго” ААН-ниң парлалга албаны.

Көдээ, ооң кижилери

НОРБУ КОЖАЙНЫҢ САЛГАКЧЫЗЫ

Одар-белчири делгем, оът-сигенниг, суг-суггатыг Бай-Тайганың Көп-Сөөк сумузунуң девискээринге шаандан бээр кода сымас малды өстүрүп чорааш, “Кожай” деп шолла атка четкенер эвээш эвес турган. Оларның бирээзинге Салчак Айдын-оол оглу Норбу хамааржыр.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында азырап алган хөй баш малындан чүс-чүс башты акы-дүңма совет улуска, ооң Кызыл Шеринге белек кылдыр ол халаска берип чораан. Ынчангаш ооң ат-алдыры чүглө Бай-Тайгага эвес, бүгү Тывага алгаан. 1943 чылда Тыва Арат Республиканың чонунуң мөөң белээн Салчак Токага баштаткан төлээлер-биле кады фронтка чедирер аас-кежи мурнакчы малчынагга онаашкан. Бөдүүн араттың күш-ажылын база совет улуска чедирген улуг дузаламчызын Совет Чазак бедии-биле үнелеп көргөш, Кызыл Сылдыс ордени-биле шаңнаан.

Салчак Норбу (бистиң аравыста чок) оолдар, кыстарын кара чажындан тура мал ажылынагга ынак кижилер кылдыр өстүрүп, кижизиткен. Оглу Каң-оол Норбу, уруу Сандан Норбу ада-иезиниң урун ууктаан, соон салгаан төлөп-тиг малчынар болган. Каң-оол Салчак ооң хөй чылдарда “Кызыл-Даг” совхозтуң хойжузу болуп ажылдап келгеш, малдың бажын, чаш төлүн менди камгалап ап тургаш, доктаамал шаңнадып келген кожуунуң мурнакчы малчынарының бирээзи. Ол хүндүлүг дыштанылгага үнзе-даа, бердинген ажылын уламчылавышаан. Сандан Норбу, өөнүн ишти Аралтан Допчаа-биле (кайызы-даа бистиң аравыста чок) ниитиниң малының баш санын өстүреринге, продуктулуун бедиреринге биче эвес салышкынын кириген. Ынчангаш олар чаңс удаа эвес шаңнадып, мактадып келгенер.

Кырган-ачазы Норбу кожайның, ада-иезиниң мал ажаап, өстүрер чагай херээ Сандан Норбунуң уруу Светлана Салчак уламчылап турар. Бо аныяк кыс малчынагга чоокта чаа ужурашкаш,

ажыл-ижин таныштым. Көп-Сөөктүң Аныяк-Ооруг-Аксында ол кыштап ораар. Ооң коданында бодунуң хуу 700 ажыг баш шээр болгаш бода малы бар, олар хур кыштап турар. Эрткен 2004 юбилейлиг чылда эки көргүзүлгени чедип алгаш, кожуунуң мурнакчы малчынарының одуруунга кирген. Ынчангаш көдээ ажыл-агый ажилдакчыларының хүнүнге тураскааткан эрткен чылдың ноябрь эгезинде Кызылга болган байырлалга ол киржир аас-кежиктиг болган. Республиканың мурнакчыларын көдээ ажыл-агый яамызының ажилдакчылары эки уткуп, хүлээп алганын, мага хандыг хүндүлээнин, шаңнал-мактаанын, солун оюн-концерт көргүскенин малчын мактааш, хөй продуктуларны бүдүрер-ле болза кандыг-даа улуг шаңналга, бедик алдар атка чедип болур дээрзин чугаалады. Светлана Салчак күш-ажылы чедишкенин дээш өнүгү телевизор-биле шаңнаткан. Ол дээш улуу-биле өөрүп четтиргенин илередип, орта хары кылдыр малдың баш санын өстүрер бодалдыг малчын болду.

— Малыңарның баш санын чежеге чедирер бодап тур силер-деп, аныяк малчындан айтырдым.

— Шээр малдың баш санын бир муң баш чедирерин шийтпирлеп алдым. Бо чылын малдың чаш төлүн менди доруктуруп алымза, муң чыгай бээр, келир чылын ыяп-ла бир муң ажыр өстүреринге бүзүрелдиг мен-деп, ол дидими-биле харыылады. Малчының коданында 400 ажыг төрүүр хөй, өшкү бар, бир эвес бо чылын чаш анай, хураганнары эки ажаап тургаш, бажын хоратпайн, шуптузун доруктуруп аптар болза, бо чылын-даа ону күүседип болур арга барын санап көрдүсүм.

Норбу кожайның салгакчызы аныяк кыс малчын Светлана Допчаевна Салчак шак мындыг белең эвес сорулганы бодунуң мурнунда салган ажылдап турар. Шак мындыг тура-соруктуг, ажил-ишчи кижилер бистиң аравыска хөй-ле болзун, оларның ажил-ижи бүдүнгүр, оруу ак болзун!

Таан-оол ХЕРТЕК.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг юстиис — 1-18-10, культура, өөрөдөгө — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09.

Солун көлбөй барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 8634. Чагыг 9.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 БОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИИН—1701008465; хорр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынагга парлаан (Кызыл, Шетинин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дындадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.